พระประวัติ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

เรื่อง สมเด็จพระบรมศพ

ห้องขจร
อ
393.2
ว123ร

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921575, 3915058

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK THAILAND

หนังสืออ้างอิง

ใช้เฉพาะในห้องสมุดเท่านั้น

ห้องสมุด วิทยาลัยวิชาการศึกษา

ทส๓.๒
ล ๑๒๓๓

21

5/2

พระประวัติ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

(พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ)

S.A. 2526

20

สำนัหอสมุดกลาง THE LIBRARY มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
THE COLLEGE OF EDUCATION
สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 10110 โทร. 391 5575, 391 5058
BANGKOK THAILAND

ข้าราชการกรมราชเลขานุการ

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

ที่พระเมรุวัดเบญจมบพิตร

พ. ศ. ๒๔๕๙

ป.0213
ล.

106931

153041

พระประวัติ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ บรมธรรมิกราชวงศ์วิสุทธิ์ วชิราวุธราชปฤจฉานุวัตร์ รัตนบัณฑิตยชาติ สุขุมราชมันตนาธิบดี เมตตาสีตละหฤทัย พุทธาทิไตรรัตนคุณาลงกรณ์ ธรรมาทรบพิตร์ เปรียญ ภ.จ.ก, น.ร, ป.จ.ว, ม.ช, ม.ส.ม, ว.ม.ด, ร.ด.ม, (ศ.พ.), ร.ม.ป.ร.๓, ร.จ.ป.ร.๒, ร.ว.ป.ร.๑, ร.จ.พ. เสนาบดีที่ปฤกษา มหาเสวกเอก สมุหมนตรี รัฐมนตรี องคมนตรี สภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร เปนพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาหุ่น ซึ่งได้เปนที่ท้าวทรงกันดาลครั้งรัชกาลที่ ๕ แลอยู่มาจนบัดนี้ เปนเจ้าจอมมารดา พระองค์ประสูตร์ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๗ กันยายน พระพุทธศาสนกาล ๒๔๐๓ สมเด็จพระบรมชนกนารถพระราชทานพระนามด้วยพระราชหัตถเลขา แลทรงประพันธคาถาพระราชทานพระพร ดังนี้

สำเนาใบพระราชทานพระนาม

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ขอตั้งนามบุตรชายที่เกิด หุ่น เปนมารดา คลอดในวัน ๖ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีวอกโทศก เปนปีที่ ๑๐ ในราชกาลประจุบันนี้ นั้น เปนนามว่า

พระเจ้าถูกเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ อัชชนาม จงเจริญอายุ วรรณ ศุข พล ประฏิภาณ ศรีสมบัติ บริพารยศ ทุกประการเทอญ

ตั้งนามมาวัน ๕ ๗ ๑๒ ค่ำ ปีวอกโทศก เปนวันที่ ๓๔๔๕ ในราชกาลประจบันนี้

คาถาพระราชนิพนธ์พระราชทานพระพร

สุขี่ที่ฆายุโกโหตุ อโรโค นิรุบัท์ทโว
สุวัต์ถิปวัต์ตินาโม อยำราชกุมารโก
ราชว่ำโส ยโต ชาโต เสฏ์โฐ โหตุ ตโตว โส
อชัย์โย สัพ์พสัต์ตูหิ สัพ์พทาบี นิรัพ์พุโท
อัท์โธ มหัท์ธโน จาบี มหาโภโค อทุค์คโต
มหาสามัต์ถิโย โหตุ ยสัส์สี ปริวารวา
สัม์พุท์ธัส์ส จ ธัม์มัส์ส สำฆัส์ส จาบี เตชสา
เทวานัญ์จานุภาเวน สัพ์พมิฏ์ฐำ ปสิช์ฌตุ

แปลพระคาถา

ราชกุมารผู้นี้ มีนามว่า สวัสดิประวัติ จงมีความศุข มีอายุยืนนาน หาโรคมิได้ หาเสนียดมิได้ ขอจงเปนผู้ประเสริฐ มีอำนาจ เพราะเหตุเกิดเปนพระราชวงศ์ อันศัตรูทั้งหลายทั้งปวงไม่พึงชนะได้ เปนผู้ไม่มีทุกข์ร้อนในกาลทั้งปวง เปนผู้มั่งคั่งมีทรัพย์สมบัติมาก มีโภค

เครื่องใช้สรอยมาก ไม่เปนผู้ตกยาก จงเปนผู้มีสามารถมาก มียศมี บริวาร ด้วยเดชะแห่งพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แลด้วยอานุภาพ ของเทวดาทั้งหลาย ขออิฐผล (คือผลที่ปราถนา) ทั้งปวงจงสำเร็จ ทุกประการ เทอญ ฯ

เมื่อยังทรงพระเยาว์ อยู่ในพระเจ้าลูกเธอชั้นกลางพระองค์ ๑ ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาก ตั้งแต่ตาม เสด็จออกข้างน่าได้ ก็โปรดให้ตามเสด็จติดพระองค์ เวลาทรงพระ ราชยานก็ได้ขึ้นพระราชยานด้วย ตลอดมาจนสวรรคต เมื่อก่อน สวรรคตได้รับพระราชทานพระบรมทนต์พระองค์ ๑ พระธำมรงค์โอปอล์ มงคลเพ็ชร์วง ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต กรมพระสมมตอมรพันธุ์มีพระชันษาได้เพียง ๙ พรรษา พอพระชนม์ ได้ ๕ พรรษา ได้ทรงศึกษาหนังสือไทยในพระบรมมหาราชวัง ในสำนัก หม่อมเจ้าจอในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ แลทรงศึกษาภาษามคธในสำนัก พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) แลศึกษาภาษาอังกฤษในสำนักนาย ฟรานซิส ยอดช์ แปเตอร์สัน ในโรงเรียนหลวง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรด เกล้า ฯ ให้จัดขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ที่ตึกข้างประตูพิมานไชยศรี ครั้น พ.ศ. ๒๔๑๕ พระชันษาถึงกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการพระราชพิธี โสกันต์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีกระบวนแห่ช้างในพระบรมมหา ราชวังในคราวเดียวกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณ วโรรส พระมหาสมณะ เปนที่ ๑ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เปนที่

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เปนที่ ๓ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา เปนที่ ๔ กับพระองค์เจ้านงคราญอุดมดี เปนที่ ๕ โสกันต์แล้ว ถึง พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้ทรงผนวชสามเณรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ แลกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา เสด็จอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ในสำนักสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ๒ พรรษา ในเวลาที่ทรงผนวชเปนสามเณร ได้ทรงเล่าเรียนอักษรสมัยแลปริยัติธรรมณวัดนั้น ได้ทรงฝีกหัดเทศนามหาชาติกัณฑ์จุลพนกับพระราชครูมหิธร (ชู) ทรงชำนาญทำนองมหาชาติจนทรงเทศน์กัณฑ์อื่นได้อีกหลายกัณฑ์ เมื่อวันที่ ๖ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๑๗ ทรงลาผนวชจากสามเณรแล้ว เสด็จมาประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ ครั้งยังเสด็จอยู่ที่วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ตำบลสำราญราษฎร์ จนสร้างตำหนักพักชั่วคราวแล้วที่วังฟากข้างเหนือถนนบำรุงเมือง ตำบลสำราญราษฎร์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่ดิน แลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินสร้างตำหนักติก ที่ได้เสด็จประทับอยู่ตลอดมาจนสิ้นพระชนมายุ ในตอนนี้ทรงศึกษาอักษรสมัยภาษาไทยแลเลขต่อมาจนชำนาญ แลทรงเรียนภาษามคธในสำนักขุนปรีชานุศาสน์ (โตเปรียญ)

ใน พ. ศ. ๒๔๑๘ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์จัดการแก้ไขธรรมเนียมเงินแผ่นดิน โปรด

เกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสำหรับกรมพระคลังมหาสมบัติ แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งออดิตออฟพีศเปนออฟพีศหลวงขึ้น ณพระที่นั่งดำรงสวัสดิอนัญวงศ์เปนที่ตั้งทำการครั้งแรก เพราะออฟพีศนั้นมิได้ขึ้นต่อกระทรวงพระคลัง ดังแจ้งอยู่ในคำอธิบายพระราชบัญญัตินั้นแล้ว ได้ทรงพระกรุณาเลือกสรรพระเจ้าน้องยาเธอ ที่มีคุณวุฒิทางหนังสือแลบาญชีสามพระองค์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เปนเจ้าพนักงานใหญ่ แลรอง ๆ ในออฟพีศนั้น เวลานั้นพระชันษากรมพระสมมตอมรพันธุ์ถึง ๑๕ พรรษา ได้เริ่มทรงรับราชการในออดิตออฟพีศเปนต้น ตั้งแต่วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ร่วมน่าที่ราชการกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ แลกรมพระเทวะวงศ์วโรประการ

ต่อมาในวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ โปรดเกล้า ฯ ให้สมทบกรมราชเลขานุการเข้ากับออดิตออฟพีศ ยังคงเรียกว่าออฟพีศหลวงอยู่ต่อไป ก็ได้ทรงรับราชการร่วมน่าที่ต่อมา

ครั้น พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์วโรประการออกไปรับราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ยกน่าที่ออดิตออฟพีศออกไปด้วยพร้อมกัน แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงรับตำแหน่งเปนหัวหน้าราชเลขานุการอยู่ในออฟพีศหลวง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ ได้ทรงอุปสมบทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมกับกรมหมื่นพงศาดิศรมหิป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม

พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเปนพระอุปัชยาย สมเด็จพระสังฆราช(สา) เปนพระกรรมวาจาจารย์ ประทับอยู่วัดราชประดิษฐ สถิตมหาสีมาราม ตลอดพรรษา แล้วลาพระผนวชเข้ารับราชการต่อไป

พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงพระกรณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงรับราชการในตำแหน่งปลัดบาญชีกลางกระทรวงพระคลังมหาสมบัติอีกตำแหน่ง ๑ แต่ภายหลังทรงเห็นว่าราชการในตำแหน่งราชเลขานุการมีมาก จึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งปลัดบาญชีกลางกระทรวงพระคลัง คงรับราชการในน่าที่ราชเลขานุการตำแหน่งเดียว

พ.ศ. ๒๔๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงกรมเปนกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เสด็จพระราชดำเนิรพระราชทานพระสุพรรณบัฏที่วังของพระองค์ท่าน ตามธรรมเนียมซึ่งใช้อยู่ณบัดนั้ มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการไว้ ดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัศดุ พระพุทธศาสนกาลเปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๙ พรรษา ปัตยุบันกาล โสณสังวัจฉร กติกมาศ กาพย์กษ์ ตติยดิถี โสรวาร ปริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ๓ ฯ บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ทรงประกอบไปด้วยความอุสาหะ ได้ทรงเล่าเรียนในทางหนังสือชำนิชำนาญ ได้รับราชการในออฟพีศหลวงมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ภายหลังได้รับตำแหน่งไปรเวตสิเกรตารีหลวง

แลได้บังคับกรมพระอาลักษณ์ มีราชการมากทั้งกลางวันแลกลางคืน เนืองนิตย์ ไม่มีเวลาว่างเว้น ก็ทรงพระอุสาหะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณมิได้ย่อหย่อนท้อถอย ทรงพระสติปัญญาสามารถในการทั้งปวง ได้ช่วยฉลองพระเดชพระคุณในการหนังสือทั้งราชการแลการในพระองค์ทั้งปวงให้สำเร็จไป เปนที่เบาพระราชหฤทัยเปนอันมาก แลการในออฟพีศหลวงซึ่งยังไม่เรียบร้อยมาแต่ก่อน ก็ได้ทรงจัดการให้เรียบร้อยขึ้นเปนอันมาก ราชการทั้งปวงไม่พ้นเผอสะสมที่จะสืบค้นได้โดยยากเหมือนแต่ก่อน นับเปนหลักฐานในราชการอย่าง ๑ ภายหลังโปรดเกล้าฯ ให้รับตำแหน่งปลัดบาญชีกลางในพระคลังมหาสมบัติอีกตำแหน่ง ๑ ก็ได้ตั้งพระไทยจะฉลองพระเดชพระคุณในราชการทั้งปวงเปนไปตลอด แต่เพราะราชการในพระคลังพ้นเผือนมาแต่เดิมมาก แลราชการในตำแหน่งไปรเวตสิเกรตารีก็ไม่มีเวลาว่าง ทรงเห็นว่าเปนการเหลือกำลังที่จะฉลองพระเดชพระคุณให้เรียบร้อยทั้ง ๒ ตำแหน่งได้ จึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอออกจากตำแหน่งเสียตำแหน่งหนึ่ง มิได้ทรงอาไลยแก่ผลประโยชน์ ด้วยความมุ่งหมายจะให้ราชการเปนการเจริญทั่วถึงโดยสุจริต ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ราชการในออฟพีศไปรเวตสิเกรตารีเปนตำแหน่งสำคัญ ด้วยราชการทั้งปวงรวมอยู่ทั้งสิ้น ถ้าจะให้ผู้อื่นรับราชการในตำแหน่งไปรเวตสิเกรตารีใหม่ให้ทันทีก็จะไม่ทราบราชการทั่วถึงไปได้ แลจะไม่เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัย เหมือนพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติซึ่งได้รับราชการมาช้านานแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ออกจากตำแหน่งปลัดบาญชีกลางในพระคลังมหาสมบัติ คงรับราชการในตำแหน่งไปรเวตสิเกรตารีไปตามเดิม แลมีพระอัทธยาศรัยซื่อตรงดำรงอยู่ใน

ธรรมสัตย์สุจริต โอบอ้อมอารีทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ห่างเหินจากทางอคติทั้ง ๔ ประการ แลมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมควรแก่ตำแหน่งซึ่งได้รับราชการอันใกล้ชิด เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยสนิทอย่างยิ่ง บัดนี้ก็ทรงพระชนมายุเจริญไวยวุฒิ แลทรงพระปรีชาสามารถในราชกิจทั้งปวงดังเช่นกล่าวมาแล้ว สมควรที่จะได้ดำรงพระเกียรติยศเปนพระองค์เจ้าต่างกรมรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณสืบไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนา พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ เปนพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ อัชชนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ ศุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิ์ พิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผล ธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศ เดชานุภาพ ทุกประการ เทอญ ฯ

ให้ทรงตั้ง
- เจ้ากรม เปน หมื่นสมมตอมรพันธุ์ ถือศักดินา ๖๐๐
- ปลัดกรม เปน หมื่นสมันต์อมรพรรค ถือศักดินา ๔๐๐
- สมุห์บาญชี เปน หมื่นสมัคอมรพล ถือศักดินา ๓๐๐

ครั้นทรงกรมแล้วต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้ทรงเปนองคมนตรี ที่ปฤกษาราชการในพระองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แลได้ทรงกำกับการโรงเรียนราชกุมารแลโรงเรียนราชกุมารี ทรงเปนข้าหลวงสอบไล่

วิชานักเรียนพระตำหนักเดิมส่วนกุหลาบ เมื่อมีข้าหลวงสอบวิชาทุกปี ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้ทรงเปนอธิบดีกรมศึกษาธิการเดือน ๑ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปนอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ มีราชการมาก จึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ คงฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งราชเลขานุการไม่ได้เว้นว่าง แลเพิ่มน่าที่อธิบดีกรมพระคลังข้างที่อีกตำแหน่งหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงทำการแทนเสนาบดีกระทรวงมุรธาธรคราว ๑ แลทรงมีตำแหน่งพิเศษต่าง ๆ เช่น ตำแหน่งถัญจกราภิบาลของเครื่องราชอิศริยาภรณ์นพรัตนราชวราภรณ์ แลช้างเผือก แลทรงเปนมรรคนายกวัดเทพธิดา ทรงเปนกรรมการมหามกุฎราชวิทยาลัย แลกรรมการรักษาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงเปนรัฐมนตรี พ.ศ. ๒๔๔๒ ทรงทำการแทนเสนาบดีกระทรวงวัง ๔ เดือน

ครั้นณวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๔๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนพระอิศริยยศเปนกรมขุน มีความปรากฏในประกาศกระแสพระบรมราชโองการเลื่อนกรม ดังต่อไปนี้

ประกาศเลื่อนกรม

ศกมัศด พระพุทธศาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๔๓ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม มุสิกสังวัจฉร กติกมาศ กาพย์จตุตถิดิถี โสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ พฤศจิกายนมาศ ทัสมมาสาหคุณพิเศษ ปริเฉทกาลกาหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ฉ ฯ บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้อง

ยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ จำเดิมแต่ได้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเปน
พระองค์เจ้าต่างกรมมาตามที่ได้ประกาศในครั้งก่อนแล้วนั้น ก็ได้ทรงรับ
ราชการในตำแหน่งราชเลขานุการสืบเนื่องมามิได้มีเวลาเว้นว่าง เพราะเหตุ
ว่าเปนตำแหน่งสำคัญอันเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันจะหาตัวผู้เปลี่ยน
ได้โดยยาก แต่เมื่อราชการในน่าที่สำคัญอื่น ๆ ไม่มีตัว ก็เปนการจำเปน
ที่ต้องทรงรับตำแหน่งอื่น ๆ เพิ่มขึ้นนอกจากน่าที่เดิม อันเปนตำแหน่ง
สำคัญอยู่แล้วนั้นอีกเปนหลายครั้งหลายคราว ถึงว่าไม่ได้ทรงรับราชการ
ในน่าที่นั้น ๆ อยู่ช้านานก็จริง ก็ได้ทรงทำการโดยสุดพระกำลังซึ่งจะทำ
ให้เปนการดีได้ ครั้นเมื่อมีตัวผู้ซึ่งควรจะรับราชการได้เมื่อใด จึงได้
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมปลดเปลื้องราชการในน่าที่จร
เช่นนั้นเปนครั้งเปนคราวไป คือ ได้ทรงดูแลการเล่าเรียน สมเด็จ
พระเจ้าลูกเธอ แลพระเจ้าลูกเธอ ทั้งพระราชกุมาร แลพระราช
กุมารี แลรับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการคราว ๑ รับ
ราชการแทนเสนาบดีกระทรวงมุรธาธรคราว ๑ แทนเสนาบดีกระทรวงวัง
คราว ๑ ภายหลังได้รับราชการประจำในตำแหน่งอธิบดีกรมพระคลัง
ข้างที่อีกตำแหน่งหนึ่งสืบมาจนบัดนี้ มีพระสติปัญญา แลวิชาคุณรอบรู้
ในราชกิจเก่าใหม่ใหญ่น้อยทั้งปวงรอบคอบ นับว่าเปนบรมราชูปสุดัมภ์
ในราชกิจทั้งปวง ต้องประจำตามเสด็จพระราชดำเนิรประพาศทั้งใน
พระราชอาณาเขตร แลต่างประเทศตลอดถึงยุโรป แลมีพระหฤทัยเลื่อม
ใสศรัทธาในพระรัตนไตรย เปนบัณฑิตย์ทราบอรรถธรรมจาริตใน
พระพุทธศาสนา จึงเปนผู้ที่ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในการ

พระราชกุศลแลการพระศาสนาเนื่อง ๆ จนภายหลังได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งสภานายกหอพุทธศาสนสังคหะ อันทรงพระราชดำริห์รวบรวมพระปริยัติธรรมแลหนังสือทั้งปวงอันเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา มีพระอัทธยาศรัยเยือกเย็นไปด้วยความเมตตากรุณา แลตั้งอยู่ในความจงรักภักดีซื่อสัตย์สุจริตอันพิเศษ สมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศเปนพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา เลื่อนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ขึ้นเปนพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธ์ อัชชนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคลวิบุลยศุภผล ธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพ ทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน เจ้ากรม เปน ขุนสมมตอมรพันธุ์ ถือศักดินา ๘๐๐
ปลัดกรมคงเปนหมื่นสมันต์อมรพรรค ถือศักดินา ๕๐๐
สมุห์บาญชีคงเปนหมื่นสมัคอมรพล ถือศักดินา ๓๐๐

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนสุพรรณภาควดี สันพระชนม์ถึง โปรดเกล้า ฯ ให้มีงารพระศพที่บางปอิน ตั้งพระศพณพระที่นั่งไอสวรรย์ทิพอาศน์ พระราชทานเพลิงที่พระเมรุณวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ครั้งนั้นทรงอาราธนาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม

พระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ ทรงเปนพระธุระแปลอรรถกถาเอกนิบาตชาดก เพื่อพิมพ์เปนของพระราชทานในงารพระศพ ท่านทรงเองบ้าง ทรงขอแรงพระราชาคณะเปรียญบางรูปช่วยแปลบ้าง ทรงทราบความรู้มคธภาษาของกรมพระสมมตอมรพันธ์อย่ มีพระประสงค์จะทรงยกย่องให้ปรากฏเปนพระเกียรติ จึงทรงขอแรงกรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงแปลด้วย ทรงตรวจเรื่องที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงแปลถวายนั้นแล้ว ประทานลายพระหัตถ์ยกย่องว่า กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงทราบมคธภาษาแตกฉานกว่าเปรียญ ๕ ประโยคในครั้งนั้นโดยมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้ว ทรงอำนวยตามโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพัดเปรียญพื้นแดงประดับเลื่อม ขนาดเล็กใช้บังที่เครื่องโต๊ะลายครามได้ ทรงตั้งให้เปนเปรียญ ๕ ประโยค เปนพระเกียรติยศ ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณะทรงยกย่องกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ในความรู้มคธภาษานั้น มีกระแสความดังต่อไปนี้

สำเนาลายพระหัตถ์

ข้าพเจ้าได้ตรวจหนังสือชาตกัตถวัณณนาเอกนิบาตกุรุงควรรคที่ ๓ ตอนปลาย ๕ เรื่อง คือ (๖) มหิพามุขชาดก (๗) อภิณหชาดก (๘) นันทิวิสาลชาดก (๙) กัณหชาดก (๑๐) มุณิกชาดก ที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ทรงเรียงตามกระแสความในมคธภาษา เห็นว่าเข้าพระไทยมคธภาษาชั้นโวหารนิทานแลแก้อรรถได้ดี มีที่ผิดแต่บางแห่ง บางเรื่องก็เกือบไม่มีผิดเลย เทียบ

ความรู้ดีกว่าเปรียญ ๕ ประโยคผู้เรียนไม่แตกฉาน ขอแสดงความชื่นชม
แลอำนวยพรให้ทรงเจริญในความรู้มคธภาษาสืบ ๆ ไปเทอญ

(ลงพระนาม) กรมหมื่นวชิรญาณ

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้ โดยเสด็จพระราชดำเนิรประพาศยุโรปครั้ง
หลัง พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้ทรงกำกับราชการในน่าที่เสนาบดีกระทรวงวัง ๒ เดือน
พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงเปนสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร พระองค์เคย
ทรงเปนกรรมสัมปาทิกหอพระสมุดวชิรญาณมาหลายครั้ง โดยปรกติ
ทรงเปนตำแหน่งเหรัญญิก แลได้ทรงเปนสภานายก ๒ ครั้ง คือ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๓๐ ครั้ง ๑ พ.ศ. ๒๔๓๖ อีกครั้ง ๑ ทรงเปนสมาชิกชั้นแรก
ของโบราณคดีสโมสร แลใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงเปนองคมนตรีในรัชกาล
ปัตยุบันนี้ พระองค์ได้ทรงเปนสมาชิกกองเสือป่าชั้นแรก ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้เปนนายหมู่ใหญ่ ณวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔
เปนนายกองตรี ณวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ สังกัดกรมราบหลวง
รักษาพระองค์

พระองค์มีพระอาการประชวรพระวักกะมาช้านาน ตั้งแต่รัชกาล
ที่ ๕ พระอาการกำเริบขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่ทรงพระเยาว์มา พระวรกาย
ไม่แข็งแรง แพทย์ยุโรปลงความเห็นว่า ดวงพระหทัยโตกว่าปรกติ
ในชั้นหลังมีพระอาการเหนื่อยแลปลกเปลี่ยนมากขึ้น พระองค์ทรงเห็นว่า
จะทรงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งราชเลขานุการแลอธิบดี

กรมพระคลังข้างที่ให้ได้ราชการดีสม่ำเสมอไปไม่ได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ จึงได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งราชการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุญาตแลทรงพระอาลัยยิ่งนัก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีตำแหน่งเปนเสนาบดีที่ปฤกษาอยู่ในกรมราชเลขานุการต่อไป มีความปรากฏในสำเนาพระราชหัดถเลขา ดังนี้

สำเนาพระราชหัดถเลขา

ที่ ๗/๓๘๑ พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๒๔ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๐

ทูลกรมขุนสมมตอมรพันธุ์

มีความเสียใจที่ได้ทราบว่า ประชวรมีพระอาการจะหายได้ช้า เห็นว่าควรอยู่แล้วที่จะทรงมีโอกาศได้พักผ่อนจริง ๆ เพราะฉนั้นอนุญาตให้ทรงออกจากตำแหน่งน่าที่ราชเลขานุการ แลอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ให้ทรงมอบน่าที่ส่วนราชเลขานุการให้กรมหมื่นปราจิณกิติบดี มอบน่าที่อธิบดีกรมพระคลังข้างที่ให้พระยาศุภกรณ์บรรณสารกระทำต่อไป

ส่วนพระองค์ท่านเอง หม่อมฉันนับถือว่าเปนครผู้ ๑ ยังจะต้องขอให้ได้มีโอกาศรับคำแนะนำแลปฤกษาหาฤๅต่อไป เพราะฉนั้นขอให้ทรงรับตำแหน่งเสนาบดีที่ปฤกษา ขอให้ทรงอุสาหรักษาพระองค์ให้จงดี เพราะยังมีเวลาได้อาไศรยไหว้วานกันไปอีก

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

ครั้นเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๕๔ ได้ทรงสถาปนาพระอิศริยยศเปนกรมพระ มีความปรากฏในประกาศกระแสพระบรมราชโองการ ดังต่อไปนี้

ประกาศเลื่อนกรม

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เปนอดีตภาค ๒๔๕๔ พรรษา กาลบัดยุบัน จันทรโคจร วราหะสัมพัตสร กรรติกมาศ กาพบักษ์ นัฐดิถี โสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พฤศจิกายนมาส เอกาทสมสุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ เอกอรรคมหาบรุบรมนราธิราช พินิตประชานารถมหาสมมตวงศ์ อดิศัยพงศ์วิมลรัตน์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถ จุฬาลงกรณ์ราชวรางกูรบรมมกุฎนเรนทรสูรสันตติวงศ์วิสิฐ สุสาธิตบูรพาธิการ อดุลยกฤษฎาภินิหารอดิเรกบุญฤทธิ์ ธัญลักษณวิจิตร์ โสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตตะมางคประณตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมศุขุมาลย์ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานรักษ์บริมศักดิสมญาเทพทวาราวดี ศรีมหาบุรุษสุตสมบัติ เสนางคนิกรรัตนอัศวโกศล ประพนธ์ปรีชามัทวสมาจาร บริบูรณคุณสารสยามาทินคร วรุตเมกราชดิลก มหาปริวารนายกอนันต์ มหันตวรฤทธิเดชสรรพวิเศษศิรินธร บรมชนกาดิศรสมมต ประสิทธิวรยศมโหดม บรม

ราชสมบัติ นพปฎลเศวตฉัตราดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชาวไศรย พุทธาธิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อรรคนเรศรามาธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤไทย อโนปไมยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร์ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร์ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์เปนพระบรมวงศ์องค์ ๑ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระเมตตาแลไว้วางพระราชหฤทัยเปนอันมาก ได้ทรงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในรัชกาลที่ ๕ ในตำแหน่งน่าที่อันสำคัญประจำอยู่ถึง ๒ ตำแหน่ง คือ เปนราชเลขานุการแลอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ ราชการในน่าที่ราชเลขานุการนั้น ย่อมเปนน่าที่อันยากยิ่งนัก เพราะต้องกระทำการอย่างเลอียดลออทั่วไปทุกสิ่งทุกอย่าง ต้องมีความชำนาญในทางหนังสือแลรู้พระบรมราโชบายดี ทั้งต้องรอบรู้ในราชประเพณีโดยแม่นยำ แลยังต้องระวังมิให้ข้อราชการแพร่งพรายไปในเวลาอันยังมิบังควร ในส่วนน่าที่กรมพระคลังข้างที่นั้นเล่า ก็ต้องทรงรับผิดรับชอบในการรักษาแลดำริห์หาหนทางที่จะจัดให้พระราชทรัพย์เพิ่มพูลมีผลประโยชน์งอกงามยิ่งขึ้นเสมอไป นับว่าเปนน่าที่อันจะนิ่งนอนใจมิได้เปนอันขาด นอกจากนี้ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ให้รับราชการในน่าที่จรต่าง ๆ บางครั้งบางคราว เช่นรั้งการกระทรวงวังเปนต้น นับว่าได้ทรงสำแดงพระปรีชาสามารถ อาจปฏิบัติราชกิจน้อยใหญ่ได้หลายอย่างหลายประเภท ทั้งทรงมีพระสติปัญญารอบรู้พิเศษในบัณฑิตยธรรม ได้ทรงจัดระเบียบการหอพระสมุดวชิรญาณแลการอื่น ๆ อันเนื่องในพแนกฝ่ายพระศาสนา เปนคุณเปนประโยชน์ยิ่งนัก ครั้นมาในรัชกาลบัดยุบันนี้ เมื่อมีพระโรคเบียดเบียน ได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งราชเลขานุการ แลอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ มิได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณประจำอยู่อย่างแต่ก่อนก็จริง แต่ก็หาได้ทรงทอดทิ้งราชการเสียไม่ ยังเอาพระไทยใส่กราบบังคมทูลความเห็นในกิจการทั้งปวงซึ่งทรงปฤกษาทุกเมื่อไป แลยังทรงรับราชการในพแนกฝ่ายพระศาสนา แลในหอพระสมุดวชิรญาณอยู่ตามเดิม

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอนุสรคำนึงถึงอดีตกาล เมื่อแรกเสด็จกลับคืนมาอยู่พระมหานคร พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เข้าไปทรงศึกษาราชการในกรมราชเลขานุการ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ได้กราบบังคมทูลชี้แจงให้เข้าพระราชหฤทัยในระเบียบแบบราชการแลพระบรมราโชบาย แห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโดยเอียดลออ จึงทรงลำดึกถึงพระคุณแห่งพระเจ้าบรมวงษ์เธออยู่เปนเนืองนิตย์ ทรงเคารพนับถือประหนึ่งว่าเปนพระอาจารย์พระองค์ ๑ ทั้งได้ทรงสังเกตเห็นพระอัธยาไศรยว่าเต็มไปด้วยเมตตาสีตลหฤทัย กอบด้วยวิริย

อุดสาหอันใหญ่ยิ่ง มีพระสติปัญญาอันสุขุม สมควรที่จะได้เลื่อนพระอิศริยยศขึ้นเปนต่างกรมผู้ใหญ่ที่ทรงเคารพได้

จึงมีพระบรมราชโอง การดำรัส สั่งให้เลื่อนพระเจ้า บรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ขึ้นเปนกรมพระ มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ บรมธรรมิกราชวงศ์วิสุทธิ์ วชิราวุธราชปฤจฉานุวัตร์ รัตนบัณฑิตยชาติ สุขุมราชมันตนาธิบดี เมตตาสีตลหฤทัย พุทธาทิไตรรัตนคุณาลงกรณ์ ธรรมาทรบพิตร อัชชนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ ศุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผลสกลเกียรติยศ เดชานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน
- เจ้ากรม เปน พระสมมตอมรพันธุ์ ถือศักดินา ๘๐๐
- ปลัดกรม เปน หลวงสมันตอมรพรรค ถือศักดินา ๖๐๐
- สมุห์บาญชี เปน ขุนสมัคอมรพล ถือศักดินา ๔๐๐

พระองค์ได้ทรงรับพระราชทานเครื่องยศเครื่องราชอิศริยาภรณ์แลเหรียญเข็มเปนลำดับ ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๑๙ ทุติยจุลจอมเกล้า พานหมากเสวยทองคำเครื่องพร้อม พระเต้าทองคำ บ้วนพระโอฐทองคำ

พ.ศ. ๒๔๒๒ ดวงดาราทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ

พ.ศ. ๒๔๒๓ มัณฑนาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓

พ.ศ. ๒๔๒๔ กากะบอกทองคำของพระคลังข้างที่

พ.ศ. ๒๔๒๙ มหาจักรกริ่บรมราชวงศ์ มหาสุราภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ หีบหมากเสวยไม้แดงทองคำลงยา พระแสงดาบญี่ปุ่นฝักทอง กากะบอกทองคำของพระคลังมหาสมบัติ พระมาลาเกี้ยวทองคาลงยา

พ.ศ. ๒๔๓๓ จุลวราภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๒ แลพระชัยวัฒน์มีสายสร้อย

พ.ศ. ๒๔๓๖ ปฐมจุลจอมเกล้า มหาวราภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๓ เหรียญดุษดีมาลา เข็มราชการในพระองค์แลเข็มศิลปวิทยา เหรียญรัชฎาภิเศกมาลา

พ.ศ. ๒๔๔๐ เหรียญราชินี เหรียญประพาศมาลา

พ.ศ. ๒๔๔๓ พระแสงดาบศิร์ษะนาคฝักทองคำ ที่ชาทองคำประคำทองคำ หีบหมากเสวยทองคำลายพงษาวดารของพระคลังข้างที่

พ.ศ. ๒๔๔๔ เข็มอักษรพระบรมนามาภิธัย จ.ป.ร. ที่ ๑

พ.ศ. ๒๔๔๕ เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๒

พ.ศ. ๒๔๔๗ เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔ ชั้น ๓

พ.ศ. ๒๔๕๐ เข็มประพาศยุโรปทองคำ เหรียญรัชมงคล

พ.ศ. ๒๔๕๑ เหรียญรัชมังคลาภิเศก

พ.ศ. ๒๔๕๒ เข็มพระชนมายุศมมงคลคงยาราชาวดี เสมาทองคำพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๕๓ เข็มอักษรพระนามาภิธัย ว.ป.ร. ที่ ๑ เข็มสมุหมนตรี เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลบัตยุบัน ชั้นที่ ๑

พ.ศ. ๒๔๕๔ ตราวชิรมาลา ตรานพรัตนราชวราภรณ์ ตราปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ พระธำมรงค์นพเก้า เครื่องในเครื่องยศลงยา เสมาบรมราชาภิเศกผ่านภิภพ เหรียญบรมราชาภิเศกสมโภช เข็มไอราพต

พ.ศ. ๒๔๕๕ เข็มข้าหลวงเดิม

พ.ศ. ๒๔๕๖ เข็มพระบรมรูปสมเด็จพระบรมราชินีนารถ กรอบประดับเพ็ชร์ชั้นพิเศษ เหรียญจักรพรรดิมาลา

พระองค์ได้ทรงรับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ประดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์ต่างประเทศ คือ

เดนมารก	เดนบรอก	ดารากับสายสพาย
ออสเตรีย	เซนต์สเฟฟาน	ดารากับสายสพาย
อิตาลี	แอนนันเซีย	สังวาลย์กับดารา
ญี่ปุ่น	ไรซิงซัน	ดารากับสายสพาย
โป๊ปกรุงโรม	พิอัส	ดารากับสายสพาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนักสุดาดวง บุตรีเจ้าแก้วมโนหอร์นัดดาสมเด็จพระหิรีรักษ์รามาธิบดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งถวายตัวรับราชการอยู่ฝ่ายในเปนชายาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ แต่นักสุดาดวงหามีโอรสธิดาไม่ ได้สิ้นชีพไปก่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ มีธิดาเปนหม่อมเจ้าหญิงใหญ่ประสูตรแต่หม่อมตลับ วันศุกรที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ ถึงชีพิตักไษยในวันนั้น มีโอรสเปนหม่อมเจ้าชายใหญ่รับพระราชทานเครื่อง

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 10110 โทร. 3921571 ต่อ 58
THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK THAILAND

ราชอิศริยาภรณ์ดำรงวงศ์สกูลจุลจอมเกล้า คือ หม่อมเจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์ ประสูตรแต่หม่อมเพิ่ม วันศุกรที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ แลหม่อมเจ้าชายมงคลประวัติ ประสูตรแต่หม่อมเจ้าหญิงจำรัส ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่นอลงกฎกิจปริชา (พระองค์เจ้านิลรัตน์) วันอาทิตย์ที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๘

พระองค์เริ่มประชวรไกล้อวสานกาล ณวันที่ ๑๔ เมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๕๘ นายพันโท หลวงศักดาพลรักษ์ (เสข ธรรมสโรช) หมอมัลคัมสมิทแลหมอดิวบีเตอร์เซน เปนแพทย์ประจำรักษาพระองค์ พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งพระภิกษุสงฆ์แลข้าราชการ เมื่อได้ทรงทราบแลทราบว่าประชวรหนัก ต่างได้ไปเยี่ยมฟังพระอาการที่วังเสมอทั้งเช้าค่ำ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ ได้เสด็จทรงเยี่ยมประชวรในวันที่ ๑๘ เมษายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนิรทรงเยี่ยมประชวรณวันที่ ๑๙ เมษายน สมเด็จพระบรมราชินีนารถพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ได้เสด็จทรงเยี่ยมประชวรณวันที่ ๒๐ เมษายน และได้ประทับทรงอำนวยการปฏิบัติพยาบาลอยู่ตลอดวัน วันพุฒที่ ๒๑ เมษายน มีพระอาการหอบทวีขึ้น ๆ พระกายของพระองค์ แม้กระสับกระส่ายอยู่ พระองค์ทรงมนสิการ จิตตวิโสธโนบาย ภาวนามัยกุศล เครื่องชำระจิตรให้บริสุทธิ์ พอสมัยบ่าย ๓ โมง ๒ นาที สิ้นพระชนม์โดยสุขภาพ แวดล้อมด้วยพระมารดา พระโอรส ชายา แลพระประยูรญาติอันสนิท เปนที่

153041

เศร้าโศกเสียดายแก่ผู้ที่ได้คุ้นเคยใกล้ชิดพระองค์ แลผู้ที่ได้ทราบกิติคุณของพระองค์ทั่วกัน ศิริพระชันษาได้ ๕๔ ปี ๗ เดือน ๑๕ วัน

พระองค์สิ้นพระชนม์ไปโดยบริสุทธิ์ ไม่ได้ทรงทำความลำบากไว้ให้คนภายหลัง คือ ได้ทรงทำหนังสือต่างพินัยกรรมไว้ว่างน่ามอบให้พระยาศรีวรวงศ์ (หม่อมราชวงษ์จิตร์ สุทัศน์ ณกรุงเทพ) แลพระยาประดิษฐสัญญการ (เทียน จันทรทิประ) เพื่อขอพระบรมราชานุญาตเปนพินัยกรรมพิเศษ แลเมื่อเสด็จพระราชดำเนิรเยี่ยมประชวร ก็ได้กราบบังคมทูลด้วยพระองค์เองให้ทราบฝ่าลอองธุลีพระบาท ทั้งในพระที่บรรธมไข้ใกล้อวสานกาล ได้รับสั่งแก่พระโอรสชายาว่า พระองค์ไม่ทรงมีทรัพย์สมบัติมาก ทรงมีเท่าไรก็ได้ทรงแบ่งปันประทานไว้ โดยสมควร อย่าให้วิวาทกัน พระโอรสชายาต่างรับดำรัสสั่งทั่วกัน

ใช่แต่เท่านั้น ข้อสำคัญที่ทรงไว้อาลัยแก่คนทั่วไป คือ ทรงตั้งอยู่ในพระเมตตาคุณอย่างแน่นแฟ้น ไม่มีอริร้าวราญแก่ผู้หนึ่งผู้ใดเลย มีแต่ผู้ได้รับพระกรุณาด้วยความชวนชวายของพระองค์ หรือด้วยน้ำพระทัยของพระองค์ทั้งสิ้น ถึงพระองค์จะถูกกระทบความบอบช้ำจากผู้อื่นบ้างก็ไม่มีพระทัยมั่นหมายในความผิดของผู้อื่น ทรงแสดงน้ำพระทัยซึ่งสมกับพระนิพนธ์ของพระองค์ในวชิรญาณสุภาษิต ดังนี้

เวรก่อต่อติดด้วย เวรตาม ตอบเอย
เวริ่งลุกยาวลาม ยิดสั้น
เวรระงับเพราะดับความ อาฆาฏ ขาดนา
เวรงดหมดไภยพ้น จากผู้จองผลาญ

พระองค์มีพระอัทธยาศรัยสงบเสงี่ยมเจียมพระองค์มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ แลทรงประพฤติอย่างนี้ยั่งยืนมั่นคงเสมอมา แลมีพระหฤทัยเลื่อมใสมั่นคงในพระบวรพุทธศาสนาอย่างที่เรียกว่าสัปรุษ พระองค์เสด็จดแลการวัดเทพธิดา ซึ่งตั้งอยู่หลังวังอันพระองค์เป็นมรรคนายกอยู่แทบทุกวัน เมื่อตามเสด็จประพาศบางปอินก็เสด็จทรงจัดการวัดวิเวกวายุพัด ตั้งแต่วัดนั้นอุโบสถเปนหลังคาจาก ก็ได้เปนโบสถ์ติกรามขึ้น ทรงสนิทสนมกับพระสงฆ์แทบทั่วไป แลทรงเปนพระธุระให้พระภิกษุสงฆ์เหล่านั้นได้ความสดวก ได้ทรงสร้างกุฏิไว้ที่วัดมกุฎกษัตริยารามหลัง ๑ ทรงขนานชื่อไว้ว่า โสดถิวิหาร ทั้งได้ทรงบำเพญพระกุศลแก่โรงเรียน โรงพยาบาลเนืองนิตย์ ที่สุดในหนังสือพิมัยกรรม์ ก็ทรงบันทรัพย์ไว้สำหรับบำรุงวัด บำรุงโรงเรียน แลโรงพยาบาลด้วย

พระจริยาของพระองค์ที่ควรถือเปนเยี่ยงอย่าง ข้อต้น คือความอุสาหพากเพียรสม่ำเสมอ ทรงพยายามตั้งแต่การเล่าเรียนตลอดจนการทำน่าที่ราชการ การที่ได้ทรงมีความรู้แตกฉานในทางวิชาหนังสือไทยก็ดี หนังสือบาฬีก็ดี หนังสืออังกฤษก็ดี ได้ทรงฝึกฝนเล่าเรียนด้วยพระองค์เองเปนพื้น ตั้งแต่ทรงพระเยาว์มาโดยสม่ำเสมอไม่มีระหว่างเวลาจืดจางข้อ ๒ ทรงกระทำสิ่งอันใด ทรงโดยประณีตเลอียดละออ มีตัวอย่างแบบแผนที่ทรงรวบรวมไว้ในกรมราชเลขานุการ แลกรมพระอาลักษณ์ได้เปนระเบียบปฏิบัติราชการ เปนประโยชน์แก่ข้าราชการชั้นหลังต่อมาจนทุกวันนี้ ข้อสำคัญที่สุด ถึงพระองค์ทรงรับราชการโปรดปรานใกล้ชิด

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสักปานใด ก็มิได้ทรงแสดงพระอาการฟูให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย แลทรงทำการลับหลังพระที่นั่งเหนือยเหน็จหนักยากเสียยิ่งกว่าการน่าพระที่นั่ง

ในรัชกาลปัตยุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเคารพนับถืออย่างพระอาจารย์ แต่พระองค์ได้รับสั่งสรรเสริญพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอหลายอย่างหลายประการ แลไม่ได้ทรงเพธทูลเฉภาะน่าพระที่นั่ง ทรงรับสั่งโดยปรกติแก่ผู้อื่นที่ใกล้ชิดอย่างพูดความจริงใจต่อกันแลกันระหว่างสนทนา ความดีของพระองค์มีอยู่เปนหลายอย่างหลายประการ เหลือที่จะร่ำพรรณา ยังแต่หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ผู้สืบสาโลหิตของพระองค์จะดำรงสวัสดิกุล ซึ่งเปนมงคลนามสกุลพระราชทาน เนื่องจากคุณความดีของพระองค์ให้ถาวรชั่วกัลปาวสานกว่าจะสูญสิ้นดินฟ้า

ครั้นเวลา ๕ ทุ่ม (วันที่ ๒๑ เมษายนที่สิ้นพระชนม์) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิรแต่พระตำหนักจิตรลดารโหฐานไปประทับยังตำหนักณวังถนนบำรุงเมือง พระราชทานน้ำสรงพระศพเจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ กลองชนะ พระบรมวงศานุวงษ์แลท่านเจ้าพระยาเสนาบดีได้สรงพระศพต่อไปทั่วแล้ว เจ้าพนักงานภษามาลาทรงเครื่องบรรจุกรรมพระศพเสร็จ เชิญลงพระลอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงสรวมพระชฎาพระราชทานแล้วเชิญขึ้นประดิษฐานบนชั้นแว่นฟ้าประกอบพระโกษฐ์กุดั่นใหญ่ ประดับด้วยเครื่องราชอิศริยยศแลอิศริยาภรณ์ แวดล้อมด้วยเครื่องสูงเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัว ทรงทอดผ้าไตร ๕๐ ไตร ผ้าขาวพับ ๑๐๐ พับ พระราช
ทานสดับปกรณ์ สมเด็จพระมหาสมณะประทับเปนประธานสงฆ์ พระ
วรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ นำสดับปกรณ์แล้ว ถวาย
อนุโมทนา ถวายอติเรกเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนิรกลับ แลทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องประโคมประจำพระศพ สังข์ ๑
แตรงอน ๒ แตรฝรั่ง ๒ กลองชนะ ๒๐ พระสงฆ์สวดอภิธรรม รับพระ
ราชทานฉันเช้า ๙ รูป เพน ๙ รูป มีกำหนด ๓ เดือน

อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการบำเพญพระราชกุศล
พิเศษ พระราชทานเนื่องในสตาหสมัยที่พระศพ คือ

วันที่ ๒๗ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๘ เวลาเช้าเจ้าพนักงาน
ได้นิมนต์พระสงฆ์วัดบวรนิเวศแลวัดมกุฎกษัตริยาราม ๑๐ รูป มีพระ
ธรรมปาโมกข์เปนประธาน มาสวดพระพุทธมนต์ณตำหนักที่ประดิษฐาน
พระศพ เมื่อพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์จบแลรับพระราชทานอาหาร
บิณฑบาตแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าภาพทอดผ้าไตร
ใบวัดถุบ๋จจัยไทยธรรมของหลวง พระสงฆ์สดับปกรณ์ถวายอนุโมทนา
เสร็จแล้ว เวลาบ่ายมีพระธรรมเทศนาส่วนของหลวงกัณฑ์ ๑ พระญาณ
วราภรณ์เปนผู้แสดงแลมีสดับปกรณ์รายร้อยอีกร้อยรูป

ครั้นเวลาย่ำค่ำครึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระ
ภูษาขาว เสด็จพระราชดำเนิรโดยรถยนตร์พระที่นั่ง แต่พระตำหนัก
จิตรลดารโหฐานยังวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

เสด็จขึ้นประทับบนตำหนัก ทรงวางพวงมาลาที่น่าพระศพแล้ว ประทับพระราชอาศน์ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม สมเด็จพระมหาสมณะ ถวายเทศนากัณฑ์ ๑ จบ พระครูฐานานุกรม ๔ รูป ขึ้นเตียงสวดจบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดไตรเทศน์ใบวัดถุบัจจัยไทยธรรม แลไตรพระสวด พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้วทรงประเคนย่ามบรรจุหมากพลูธูปเทียนเครื่องไทยธรรม สมเด็จพระมหาสมณะทรงถวายอติเรกแล้ว เวลา ๒ ทุ่มเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิต เป็นเสร็จการ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชทานเพลิงพระศพที่พระเมรุ วัดเบญจมบพิตร์ ดุสิตวนาราม ณวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๙ พระราชทานพระโกษฐ์ทองใหญ่ ขึ้นราชรถ มีกระบวนแห่เครื่องสูง กลองชนะ อินทร์พรหมคู่แห่ พระราชทานให้ทหารบกแห่ด้วย ๑ กองพัน เสือป่ากรมราบหลวงกองเสนาหลวงรักษาพระองค์ ๑ กองร้อย แห่จากวังไปสู่พระเมรุ

วันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๙

พระยาศรีวรวงศ์ (หม่อมราชวงศ์จิตร สุทัศน์ ณกรุงเทพ)

เรียบเรียง

๕/๔

๑๑๑

ประวัติการพระศาสนา

เรื่องสมเด็จพระบรมศพ

คือ

จดหมายเหตุงานพระเมรุ ครั้งกรุงเก่า

กับพระราชวิจารณ์ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

พิมพ์แจกในงานศพ

อำมาตย์เอก พระยาทวาราวดีภิบาล (แจ่ม โรจนวิภาต)

ชางวางกรุงเก่า

ปีมโรงอัฐศก พ.ศ. ๒๔๕๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

ด้วยพระยรรณสารประสิทธิ เลขานุการกระทรวงนครบาล หลวงสุรนารถปนารักษ์ นายอำเภอบ้านนังสะตา มณฑลปัตตานี แลขนกิจจานรักษ์ กรมการอำเภอจังหวัดสมุทปราการ พร้อมกันมาแจ้งความต่อกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณว่า จะทำการปลงศพอำมาตย์เอก พระยาทวาราวดีศิยาล (แจ่ม โรจนวิภาต) ขางวางกรุงเก่าผู้ยิดา มีความศรัทธาจะรับสร้างหนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนครเป่นของแจกในงานศพสักเรื่อง ๑ ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือให้ ข้าพเจ้าเป่นผู้เลือกหนังสือ มีความยินดีที่ได้โอกาศทำการเปนคุณปการกิจแม้เล็กน้อยให้แก่พระยาทวาราวดีศิยาล ด้วยได้เปนผู้คุ้นเคยชอบพอ แลนับในผู้ที่มีคุณแก่ข้าพเจ้ามาแต่ก่อน ข้าพเจ้ายังรู้สึกอิกส่วน ๑ ว่า หนังสือซึ่งจะพิมพ์แจกในงานศพพระยาทวาราวดีศิยาลนั้น จำต้องเปนเรื่องเนื่องในกรุงเก่า จึงจะสมควร ด้วยเปนผู้มีประวัติเกี่ยวข้องกับกรุงเก่าหลายสถาน อันจะเห็นได้ในประวัติของพระยาทวาราวดีศิยาล ซึ่งสมควรจะแสดงไว้ในคำนำนี้ก่อน

ประวัติพระยาทวาราวดีศิยาล

พระยาทวาราวดีศิยาล (แจ่ม โรจนวิภาต) เปนชาวกรุงเก่า เกิดเมื่อวันอังคาร เดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๒๐๕ พ.ศ. ๒๓๘๖ เปนบุตรหลวงบุรินทร์รักษา (เรือง) กรมการกรุงเก่า มารดาชื่อเหม บ้านเดิมอยู่ตำบลน่าวัดโปรดสัตว์

อำเภอรอบกรุง เข้ารับราชการในกรุงเก่าตั้งแต่อายุได้ ๑๘ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ ได้รับหมายผู้รักษากรุงเก่าตั้งเป่นขุนรองปลัดกรมการ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ ได้รับประทวนตราพระราชสีห์ตั้งเปนหลวงมหาดไทย กรมการกรุงเก่า แล้วได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเปนหลวงสุนทรภักดี ผู้ช่วยราชการกรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ ในตอนนี้ย้ายบ้านเรือนขึ้นไปตั้งอยู่ที่ปากคลองท่อในคลองเมือง ตรงที่มุมโบราณราชนิเวศน์ ได้เลื่อนเป่นพระพิทักษ์เทพธานีปลัดกรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ต่อมาเมื่อพระยาอ่างทอง (ทองอ่อน ณ บ้อมเพ็ชร์) ถึงอนิจกรรม ได้ไปเป่นผู้รักษาจังหวัดอ่างทองอยู่ปี ๑

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้ตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช แลโปรดให้เจ้าพระยายมราช (บุ่น สุขุม) เปนพระยาสุขุมนัยวินิตที่สมุหเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลนั้น แลเวลานั้นราชการในหัวเมืองทั้งฝ่ายธุระการแลตุลาการยังขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว ต้องเลือกหาข้าราชการไปบรรจุเข้าตำแหน่งที่ขัดตั้งขึ้นใหม่ ครั้งนั้นต้องการตัวผู้ซึ่งจะเปนข้าหลวงยุติธรรมมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งมีน่าที่ตรงอย่างอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลอย่างทุกวันนี้ เห็นอยู่ว่าพระพิทักษ์เทพธานี (แจ่ม) เหมาะแก่ตำแหน่ง ด้วยชำนาญในอรรถคดี แต่ขัดอยู่ด้วยเปนผู้เคยรับราชการอยู่แต่ทางข้างเหนือไม่เคยออกทเล จะต้องย้ายถิ่นฐานไปไกล แลไปอยู่หัวเมืองทางทเล ซึ่งในสมัยนั้นมักเปนที่รังเกียจของคนฝ่ายเหนือ ลองถามตัวดูก็ยอมว่าแล้วแต่จะเปนประโยชน์แก่

ราชการได้ทางไหน ส่วนตัวไม่มีความรังเกียจที่จะสนองพระเดช พระคุณ ที่พระพิทักษ์ ฯ รับไปมณฑลนครศรีธรรมราชคราวนั้น ข้าพเจ้ายังจำได้ว่า เป็นที่ปลาดใจกันในพวกกรมการกรุงเก่า ด้วยเห็นว่าพระพิทักษ์ ฯ มีถิ่นฐานบ้านช่องแลไร่นาเป็นชั้นผู้ใหญ่แผ่นมั่นคงอยู่ในกรุงเก่า แม้จะไม่รับราชการก็มีพอกิน แลเวลานั้นก็ได้เป็นผู้รั้งราชการเมือง ตำแหน่งที่จะย้ายไปไม่สูงกว่าที่เป็นอยู่แล้ว คาดกันโดยมากว่าพระพิทักษ์ ฯ จะไม่ยอมไป ครั้นเห็นยอมไปโดยเต็มใจจึงพากันปลาดใจ พระพิทักษ์ ฯ มอบการบ้านเรือนทางกรุงเก่าให้บุตรอยู่รักษาแล้ว ยกแต่ครอบครัวซึ่งประจำตัวออกไปรับราชการอยู่ที่เมืองสงขลาตั้งแต่ปีนั้นมา ด้วยเหตุที่เห็นน้ำใจเด็ดเดี่ยวแล่ตั้งใจรับราชการให้ทันกับสมัยในการทุก ๆ อย่าง ทั้งในน่าที่แลที่ขอแรงให้ทำเป็นครั้งเป็นคราว ตั้งแต่เมื่อออกไปมณฑลนครศรีธรรมราช ผู้ที่รู้จักคุ้นเคยมีเจ้าพระยามราชเป็นต้น จึงเคารพนับถือพระยาทวาราวดีภิบาลมาจนตลอดอายุ แลด้วยความชอบที่ได้ออกไปจัดการในตำแหน่งข้าหลวงยุติธรรมครั้งนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระยาพิทักษ์เทพธานี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ แลเมื่อแรกจัดตั้งมณฑลขึ้นจึงได้รับราชการเป็นตำแหน่งอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลนครศรีธรรมราช ครั้นต่อมาพระยาพิทักษ์ ฯ ขอย้ายมารับราชการในตำแหน่งยกรบัตรมณฑล แลเมื่อจะทรงตั้งพระยาราชเสนา (ชุ่ม) แต่ยังเป็นหลวงพิสิฐสัตถญาณเป็นพระพิทักษ์เทพธานี ให้ตรงกับตำแหน่งปลัดมณฑลกรุงเก่า

จึงพระราชทานสัญญาบัตรพระยาพิทักษ์เทพธานี (แจ่ม) เปนพระยาสมบัติกิรมย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ให้ตรงตำแหน่งราชการเมืองสงขลา รับราชการในตำแหน่งยกรบัตรมณฑลต่อมาอีก ๒ ปี เมื่ออายุถึง ๖๐ มีความชราทพลภาพ จึงกราบถวายบังคมลาออกจากราชการประจำ ได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญ แลกลับมาอยู่ที่บ้านเดิมในกรุงเก่า

ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๑ พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับที่กรุงเก่าในการพระราชพิธีรัชมงคล จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนพระยาสมบัติกิรมย์ เป่น พระยาทวาราวดีภิบาล จางวางกรุงเก่า เหตุที่พระราชทานสัญญาบัตรครั้งหลังนี้ ด้วยทรงพระราชปรารภมาเนือง ๆ ตั้งแต่พระยาทวาราวดีภิบาลรับราชการอยู่ในมณฑลนครศรีธรรมราช เสด็จออกไปประพาศคราวไร ทอดพระเนตรเห็นพระยาทวาราวดีภิบาล มักรับสั่งว่า "หน้าแกมันช่างไม่สมกับมณฑลนครศรีธรรมราชเสียจริง ๆ ตั้งแต่เห็นมาก็เห็นเปนชาวกรุงเก่า เงากรุงเก่ายังติดตัวอยู่ไม่หาย" มีรับสั่งทักพระยาทวาราวดีภิบาลมาอย่างนี้เนือง ๆ จนครั้งพระราชพิธีรัชมงคล ทอดพระเนตรเห็น รับสั่งว่า "คราวนี้มาอยู่ถูกที่แล้ว คนชื่อให้เขาเสียเถิด" จึงพระราชทานสัญญาบัตรเปนพระยาทวาราวดีภิบาล ตำแหน่งจางวางกรุงเก่า

พระยาทวาราวดีภิบาลได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบมาหลายครั้ง จนได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ ภูษนาภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๕ กับภัทราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ แลเหรียญพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งได้รับพระราชทานตามบันดาศักดิ์

ส่วนราชการซึ่งได้ทำมาเป็นครั้งเป็นคราวเป็นพิเศษนั้นก็หลายอย่าง ด้วยพระยาทวาราวดีศิยาลเป็นผู้มีความสามารถคล่องแคล่วในการงานมาแต่หนุ่ม เมื่อครั้งท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ฯ รับราชการในตำแหน่งผู้รักษากรุง ไปราชการมักเอาไปใช้สอยติดตัวเกือบจะทุกคราว แลให้ทำการขุดเบ็ดเตล็ดซึ่งมีในสมัยนั้น เช่นทำพลับพลารับเสด็จ แลทำแพช้างเผือกเป็นต้น จนชำนาญการปลูกสร้างแลการโยธาต่าง ๆ ด้วยอีกหลายอย่าง การเหล่านี้ถึงเมื่อพระยาทวาราวดีศิยาลมารับราชการในตำแหน่งทางตุลาการก็ยังได้อาไศรยเสมอมา ซึ่งควรจะยกขึ้นกล่าวเป็นพิเศษมีคราว ๑ คือเมื่อพระยาช้างเผือก พระเสวตรอดุมวารณ์มาจากเมืองนครลำปางเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ระยะนั้นไม่มีช้างเผือกมาสู่พระบารมีอยู่หลายปี จนไม่มีตัวกรมการที่จะจำแบบอย่างทำแพรับช้างเผือกได้ แบบแผนแพช้างเผือกหาที่ในกรุงเทพ ฯ ก็ไม่ได้ ต้องถึงปฤกษากันในกระทรวงมหาดไทยว่าจะทำอย่างไร ไปนึกขึ้นได้ถึงพระยาทวาราวดีศิยาล ซึ่งเป็นผู้เคยทำเหล่ออยู่คน ๑ ต้องเรียกตัวขึ้นมาจากมณฑลนครศรีธรรมราช ขอแรงให้เป็นนายงานทำแพช้างเผือก แล้วให้ต่อตัวอย่างตั้งรักษาแบบไว้ในกระทรวงมหาดไทย ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แม้ในคราวพระราชพิธีรัชมงคล พระยาทวาราวดีศิยาลแก่ชรารับพระราชทานเบี้ยบำนาญอยู่แล้ว เมื่อเห็นเขาทำการงานปลูกสร้างที่ทำการพระราชพิธี ซึ่งเป็นการใหญ่ในกรุงเก่า ก็เต็มใจมาอาสาช่วยพระยาโบราณราชธานินทร์เป็นนายด้านทำงานในครั้งนั้น จนได้รับ

พระราชทานสัญญาบัตรเปนพระยาขางวางกรุงเก่าดังพรรณามาแล้ว

ใน ๒—๓ ปีมานี้ พระยาทวาราวดีภิบาลมีโรคชราเบียดเบียนไปมาแลทำการงานไม่ได้ดังแต่ก่อน ยิ่งขึ้น ต้องอยู่แต่กับบ้าน ถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ ๖ มกราคม อาการป่วยหนักลงโดยลำดับ พ. ศ. ๒๔๕๗ คำนวณอายุได้ ๗๒ ปี

พระยาทวาราวดีภิบาลมีบุตรธิดาเกิดด้วยภรรยาชื่อช้อย คือ บุตร ขุนรองปลัด ช่วง นอกราชการ ๑ ธิดา ชื่อชิน ๑ เลื่อน ๑

บุตรเกิดด้วยภรรยาชื่อทิม คือ หลวงสุรนารถปนารักษ์ นายอำเภอบันนังสะตา จังหวัดยะลา มณฑลปัตตานี ๑ พระบรรณสารประสิทธิเลขานุการกระทรวงนครบาล ๑ ขุนกิจจานุรักษ์ ปลัดอำเภอสมุทจังหวัดสมุทปราการ ๑

บุตรธิดาเกิดด้วยภรรยาชื่อคลี่ ธิดาชื่อเจริญ ๑ ฉนอม ๑ บุตรชื่อเชิด ๑

ธิดาเกิดด้วยภรรยาชื่อลิ้ม ชื่อชิน ๑ ช้อง ๑

ประวัติของพระยาทวาราวดีภิบาลเนื่องด้วยกรุงเก่าหลายอย่างหลายประการดังแสดงมา เปนเหตุให้ข้าพเจ้ารู้สึกว่า หนังสือซึ่งจะแจกในงานศพสมควรจะให้เปนเรื่องเนื่องด้วยกรุงเก่าโดยเฉภาะ ข้าพเจ้าค้นหาเรื่องหนังสือพบเรื่อง ๑ ซึ่งเห็นว่าสมควรจะพิมพ์แจกในงานศพพระยาทวาราวดีภิบาลได้ คือเรื่องจดหมายเหตุงานพระเมรุครั้งกรุงเก่า เรียกชื่อในต้นฉบับเดิมว่า “กฎหมายสมเด็จพระบรมศพ” แต่เรียกกันในพวกศึกษาโบราณคดีว่า “เรื่องสมเด็จพระบรมศพ” คือจดหมายเหตุ

งานพระศพเจ้าพ่ากรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายน์มหาราช เปนพระมเหษีซ้ายของสมเด็จพระเพทราชา แลเปนพระชนนีของเจ้าพ่าตรัสน้อย เมื่อล่วงแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาทรงผนวชเปนรูปชีออกไปประทับอยู่ที่พระตำหนักใต้วัดพุทไธสวรรย์ ด้วยพระโอรสทรงผนวชอยู่วัดพุทไธสวรรย์นั้น เสด็จอยู่มาจนในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ สันพระชนม์เมื่อณวัน ๒ ๅ ๖ ค่ำ ปีเถาะสัปตศกจุลศักราช ๑๐๙๗ พ.ศ. ๒๒๗๘ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐโปรดให้เชิญพระศพมาประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ในพระราชวัง แล้วโปรดให้ทำพระเมรุกลางเมืองแห่พระศพโดยกระบวนอย่างใหญ่ไปพระราชทานเพลิงที่พระเมรุนั้น มีผู้ใดในเจ้าพนักงานได้จดหมายเหตุเรื่องงานพระศพเจ้าพ่ากรมหลวงโยธาเทพไว้โดยเลอียดตั้งแต่วันสันพระชนม์ ได้มีการงานอย่างไร ๆ บ้างจัดตั้งพระศพอย่างไร จัดพระเมรุอย่างไร แห่พระศพอย่างไร บำเพ็ญพระราชกุศลที่พระเมรุอย่างไร พระราชทานเพลิงแลแห่พระอัฐิกลับอย่างไร เขียนไว้จนแผนที่ตั้งพระศพแลแผนที่พระเมรุ แลในสมุดกฎหมายสมเด็จพระบรมศพนี้ ทำนองจะมีจดหมายเหตุงานพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระด้วยอีกงาน ๑ แต่ฉบับขาดจดหมายเหตุข้างตอนต้นไปเสียมาก เหลืออยู่แต่ข้างตอนท้ายน่อยหนึ่ง เขียนไว้ในสมุดเล่มเดียวกัน สมุดกฎหมายสมเด็จพระบรมศพเล่มนี้เดิมอยู่ในห้องอาลักษณ์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ไปพบเข้า นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่าเปนหนังสือแปลก ให้ความรู้ขนบธรรมเนียมครั้งกรุงเก่า แลให้รู้การงานที่เปนอยู่ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐแข่มแข้งดีมาก เมื่อพระราชทานให้ผู้ที่โดยเสด็จในการศึกษาโบราณคดีอ่านด้วยกันแล้ว โปรดให้คัดสำเนาแลทรงพระราชนิพนธ์พระบรมราชาธิบายไว้ข้างต้นตอน ๑ ต่อข้างท้ายตอน ๑ พระราชทานไปให้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พรเดชะคุปต์) แต่ยังเปนสมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณได้ขอคัดสำเนามารักษาไว้ในหอพระสมุด ฯ ฉบับ ๑ ครั้นมาในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๓ พระยาผดุงพิพิธภัณฑ์ เจ้ากรมพิพิธภัณฑ์คันหนังสือเรื่องเดียวกันนี้ ได้ในพิพิธภัณฑ์สถานอีกฉบับ ๑ ความต้องกัน แต่มีมากกว่าฉบับห้องอาลักษณ์สักน่อยหนึ่ง นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานมาไว้ในหอพระสมุด ฯ กรรมการได้ให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ไว้ในหนังสือเทศาภิบาลครั้ง ๑ อยู่ในเล่ม ๑๐ แผ่นที่ ๖๐ ออกเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ แต่การที่พิมพ์ครั้งนั้น เสมอพิมพ์ฝากรักษาเรื่องด้วยกลัวหนังสือจะหาย เห็นจะไม่สู้รักกันแพร่หลายนัก จึงเห็นว่าควรจะพิมพ์เปนเล่มต่างหากอีกสักครั้ง ๑ ให้ผู้ศึกษาโบราณคดีมีโอกาศศึกษาได้ทั่วกันโดยสดวก มีโอกาศจึงพิมพ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้ทำอธิบายหมายเลขเพิ่มเติมลงไว้ด้วย หวังใจว่าจะเปนที่พอใจแก่บรรดาผู้ที่จะได้รับทั่วไป

ข้าพเจ้าขออนุโมทนากุศลราษีทักษิณานุปทาน ซึ่งบรรดาญาติวงษ์มิบุตรและธิดาทั้งหลายเปนต้น ได้บำเพ็ญเปนการสนองคุณพระยาทวาราวดีศรีบาล ด้วยความกตัญญูกตเวที ทั้งกุศลที่ได้พิมพ์หนังสือนี้ให้แพร่หลายเปนสาธารณประโยชน์แก่มหาชน รักษาฉบับไว้มิให้เสื่อมสูญ แลหวังใจว่าท่านผู้ที่ได้อ่านหนังสือนี้จะอนุโมทนาด้วยทั่วกัน

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙

พระบรมราชาธิบาย ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

เรื่องตำราพระเมรุ

พระกระแสพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
สอบเรื่องราวตำราพระเมรุกรมหลวงโยธาเทพ
กับพระราชพงษาวดาร
ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อเดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๑

เมื่อสิ้นแผ่นดินพระเพทราชาแล้ว ท่านผู้หญิงเดิมซึ่งตั้งเปนพระมเหษีกลาง อันได้เปนผู้อุปถัมภ์บำรุงขุนหลวงเสือมา ออกไปอยู่ที่ตำหนักวัดดุสิตซึ่งเปนตำหนักเดิมของเจ้าแม่วัดดุสิตครั้งพระนารายน์เห็นจะเปนจัดการเพื่อจะให้เหมือนครั้งพระนารายน์ ภายหลังตั้งให้เปนกรมพระเทพามาตย์

พระมเหษีขวา กรมหลวงโยธาทิพ พระมเหษีซ้าย กรมหลวงโยธาเทพ ออกไปตั้งตำหนักอยู่ริมวัดพุทไธสวรรย์ ปีมโรง โทศก จุลศักราช ๑๐๖๒ โสกันต์ตรัสน้อยที่ตำหนักนั้น เปนปีที่ ๓ แผ่นดินขุนหลวงเสือ ดูไม่เกี่ยวข้องอันใดในราชการตลอดทั้งแผ่นดินขุนหลวงท้ายสระขึ้นเสวยราชย์ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๐๖๘ ปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๐๗๓ กรมพระเทพามาตย์สวรรคตการศพจะไม่สู้กระไรนัก เห็นจะไม่ได้เผาในเมือง

ปีมแมสัปตศก ศักราช ๑๐๗๗ กรมหลวงโยธาทิพทิวงคต ทำการเมรุขื่อ ๕ วา ๒ ศอก สูง ๒๐ วา ๒ ศอก มีพระเมรุทอง ๕ ศพขึ้นรถ งาน ๗ วัน

ขุนหลวงบรมโกษฐจึ่งเสวยราชย์ปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๐๙๕ ราชาภิเศกในวังน่า แลเสด็จอยู่ในวังน่า ซึ่งไม่เข้ามาอยู่วังหลวงนั้น คงจะเปนด้วยไม่ไว้ใจพวกวังหลวง กลัวจะยังไม่สิ้นเสี้ยนหนาม แลอีกประการหนึ่งดูก็เกิดคล้ายพระนารายน์ สังเกตดูแผ่นดินขุนหลวงบรมโกษฐชอบเล่นแบบอย่างบุราณมาก เช่นมหาดเล็กขี่ตอไปสั่งราชการเปนต้น แต่มิเหตุซึ่งจำให้ต้องเข้าไปอยู่ในวังหลวงเมื่อภายหลัง คือถูกเจ็กเข้าปล้นวังเมื่อปีชาลฉศก จึงได้ลงมือซ่อมปราสาท เห็นจะได้เข้ามาอยู่วังหลวงราวปลายปีเถาะสัปตศก ถึงปีมโรงอัฐศก กรมหลวงอภัยนุชิตจึงได้มาสิ้นพระชนม์ที่พระบัรคในวังหลวง เมื่อวัน ๖ ๒ ๗ ๑๒ ค่ำ

กรมหลวงโยธาเทพสิ้นพระชนม์ วัน ๒ ๕ ๗ ๖ ค่ำปีรกาสัปตศก ศักราช ๑๐๙๗ อยู่ในระหว่างเสด็จอยู่วังน่า แต่ไม่มีปรากฏในพระราชพงษาวดาร

ข้อที่อ้างตัวอย่างพระบรมศพปีฉลูเบญจศก ๑๐๙๕ นั้น คือพระบรมศพขุนหลวงท้ายสระ ซึ่งทำพระเมรุขนาดน้อย ขื่อ ๕ วา ๒ ศอก เท่าพระเมรุกรมหลวงโยธาทิพ แต่พระเมรุทั้ง ๒ ครานั้น คงจะเปนงาน ๓ วัน ๕ วัน ทั้งเก็บพระอัฐิ ถึง ๕ วันทั้งฉันสามหาบเปล่า ๆ อย่างเดียวกัน ด้วยในขณะนั้นเจ้าแผ่นดินดูกลัวแถบข้างวังหลวงมาก จะเสด็จออกจากวังเสมอน่าจักรวรรดิก็ต้องรีบกลับ อยู่ได้เพียงชั่วโมงหนึ่งเปนอย่างช้า แลข้าราชการก็ร่วงโรยเบาบาง เพราะฆ่ากันมาเสียหลายแผ่นดินแล้ว

แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม ฆ่าขุนนางเก่าครั้งแผ่นดินเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์

แผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐา แต่เห็นจะน้อย

แผ่นดินพระนารายน์ ฆ่าขุนนางที่เปนพวกเจ้าฟ้าไชยแลพระศรีสุธรรมราชา เห็นจะเกือบหมด เปลี่ยนใหม่ทั้งสำรับ

แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนางแผ่นดินพระนารายน์หย่อยมาจนถึงไปตีนครราชสีมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้

แผ่นดินขุนหลวงเสือ เห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญ ฤๅพวกเจ้าพระพิไชยสุรินทร จะเปนขุนนางอยู่ไม่ได้

แผ่นดินขุนหลวงท้ายสระเคราะห์ดีไม่ต้องฆ่าใคร แต่ขุนนางแผ่นดินขุนหลวงเสือเห็นจะมีน้อย เพราะอยู่ในราชสมบัติน้อยตั้งไม่ทันเต็มที่

แผ่นดินขุนหลวงบรมโกษฐ ชาววังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด แต่สมุหนายกยังถอดลงเปนพระยาราชนายก ซึ่งนับว่าเปนคนออกหน้าค่าชีออยู่คนเดียว เพราะฉนั้นขุนนางตามในจดหมายตำรานี้จึงได้ร้องแร่ง เพราะแรกเสวยราชย์หาคนตั้งไม่ทัน ฤๅตั้งผู้ใดขึ้นก็ไม่รู้ตำราเก่าเลยทั้งสิ้น

คิดดูในระหว่าง ๙๐ ปี ฆ่าเทิ้งกันเสียถึง ๗ ครั้ง เกือบเปน ๑๓ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่ง ฤๅถ้ารอดตายก็กลายเปนไพร่หลวงแลตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวกที่ไม่ตาย ก็ต้องว่าผู้ดีกลายเปนไพร่ ๆ กลายเปนผู้ดีถึง ๗ ครั้ง ใน ๙๐ ปีนั้น ๗

จดหมายเหตุงานพระบรมศพปีฉลูเบญจศก (ตอนท้าย)

จึงเชิญสมเด็จพระบรมโกษฐขึ้นบนพระเชิงตะกอน ครั้น
เพลาบ่ายแล้ว ๓ โมงยาท ๑ ขุนโชติ นายแรมโหร ให้ประโคมฆ้องกลอง
แตรสังข์แล้ว ครั้นเพลา ๔ โมง ๘ ยาทจึงสำเร็จ เสด็จกลับมา
ณพระที่นั่งจักรวรรดิ ต่อเพลาดิ ๕ ทุ่มเพลิงสงบแล้ว พระราช
โกษาแลขุนพิพิธสมบัติให้สนมพนักงานเอาหยวกเข้าประคองถ่านเพลิง
ไว้แล้วให้สำรวจเอาฉากแผงเข้ามาบังเพลิงไว้ แล้วขุนบำเรอภักดิ
ให้นายด้านลดเพดานหยวกลง จึงให้ชาวม่านเอาเพดานกำมะหยี่
มาใส่ แลม่านใหญ่ประดับแว่นซึ่งเอาออกไปไว้นอกพระเมรุนั้นขึ้น
ผูกไว้ จึงชักม่านสองไขทั้งสี่ทิศ ครั้นรุ่งขึ้นณวัน ๔ ๑๔ ๗ ๓ ค่ำ
เพลาย่ำฆ้องเช้าแล้วสามยาท เสด็จพระราชดำเนินออกไปณพระเมรุ
ทรงตักบาตรพระสงฆ์แลสดับปกรณ์ร้อยรูป มีกระจาดร้อยหนึ่งด้วย
แลพระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ครั้นเพลาหกยาทสรงพระอัฐิเชิญขึ้น
พระบรมโกษฐใส่พานทอง พระราชโกษารับขึ้นพระพิไชยราชรถ
เพลา ๓ โมง ๕ ยาทจึงเสด็จ แลเศษพระอังคารนั้นขนพิพิธสมบัติ
ห่อผ้าขาวใส่พานทองเชิญขึ้นพระยานุมาศสามคานตามพระพิไชยราชรถ
มหาดไทยกระลาโหมเกณฑ์แห่ เมื่อแห่สมเด็จพระบรมศพออกไป
ณพระเมรุนั้น แลพระพิไชยราชรถโยงปรายเข้าตอกอ่านหนังสือ
แลรูปสัตว์ทั้งนั้นแห่กลับไปตามกระบวน ครั้นพระพิไชยราชรถไป

ตรงน่าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จึงหยุดพระพิไชยราชรถไว้ จึงเชิญพระยานุมาศสองคานเข้ารับพระบรมโกยฐู ซึ่งใส่พระอัฐินั้นเข้าไปยังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เกณฑ์แห่แลเครื่องแห่นั้นแห่เข้าไป ครั้นถึงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้วกลับออกมาแห่เศษพระอังคารลงไปเรือขนานณปะตูท่าปราบ จึงเอาเรือพระที่นั่งสุพรรณหงษ์เข้ามารับเศษพระอังคารแห่ไปตามกระบวน มหาดไทย กระลาโหมเกณฑ์ไปลอยณวัดพุทไธสวรรย์ แลม่านใหญ่นั้นยืดไว้ทั้งสี่ทิศ ให้ฉันสามหาบสำเร็จการพระบรมศพณยืฉลูเบญจศกแต่เท่านี้ แลเครื่องประดับนอกพระเมรุนั้น แจ้งอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว

กฎหมายงานพระบรมศพครั้งกรุงเก่า

วัน ๒ ๕ ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๐๙๗ ปีเถาะสัปตศก เพลาย่ำฆ้องค่ำแล้ว ๓ ยาม สมเด็จพระรเยศ[๑] เสด็จนิพพานณวัดพุทไธสวรรย์ เสด็จพระราชดำเนินลงไปณพระศพ จึงทรงพระกรุณาสั่งว่าให้เชิญพระบรมศพขึ้นไปไว้ณพระที่นั่งจักรวรรดิไพชนต์มหาปราสาทนั้น แลพระธรรมากราบทูลพระกรุณาด้วยการจะตั้งเครื่องพระมหากฐิน[๒] สำหรับการพระบรมศพ แลคนแห่แลจะหามพระยานุมาศนั้นน้อยมิครบการ จึงทรงพระกรุณาสั่งว่าให้วานเอาล้อมพระราชวังหกสิบคน แบ่งให้ข้างพระอภิรมย์ ๓๐ พระราชยาน ๓๐ รวม ๖๐ คน[๓] แลที่จะตั้งเครื่องณพระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็ให้ตั้งไว้ตามสมควรเถิด

ครั้นณวัน ๒ ๑๒ ๖ ค่ำ เพลาบ่ายแล้วโมง ๑ เสด็จพระราชดำเนินลงไปเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมศพ ครั้นเพลาย่ำฆ้องค่ำชาวที่จึงเชิญพระเสลี่ยงเงิน[๔] เข้ามารับพระบรมโกษฐลงพระยานุมาศสามคาน

---

๑ สมเด็จเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายน์มหาราช เปนพระมเหษีช้ายสมเด็จพระเพทราชา เมื่อจะสิ้นพระชนม์ทรงผนวชเปนชี จึงเรียกในหนังสือนั้นว่า พระรูป

๒ ที่เรียกเครื่องพระมหากฐินในหนังสือนี้ หมายความว่าเครื่องสูง คือ อภิรุม ชุมสาย แลบังแทรก รวมกัน

๓ การที่ถึงกราบบังคมทูลขอเรียนพระราชปฏิบัติเรื่องเกณฑ์แห่ขาด ๖๐ คน ชวนให้เห็นว่า ในครั้งนั้นผู้คนรับราชการจะบกพร่องมิใช่น้อย

๔ พระเสลี่ยงก็เห็นจะทำนองที่เรียกว่าพระเสลี่ยงหิ้ว แต่ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร ไม่ปรากฏว่ามีเสลี่ยงเงิน

ซึ่งตั้งอยู่ณเรือพระที่นั่งนั้น แล้วจึงเชิญสมเด็จพระบรมศพแห่เปน
กระบวนมาตามทางชลมารค ล้นเกล้าล้นกระหม่อมก็เสด็จพระราชดำ
เนินมาด้วย ครั้นถึงฉนวนประทับเรือณท่าปราย[๕] แล้ว จึงทรงพระกรุณา
สั่งให้เชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นจากเรือพระที่นั่งแล้ว แลเรือพระที่นั่ง
ซึ่งล้นเกล้าล้นกระหม่อมทรงมานั้น ถอยลงไปประทับณขนานประจำ
ท่าพระราชวังหลวง แลขุนทิพไพชนต์คุมพระราชยานทองลงไปรับ
เสด็จ จึงเชิญเครื่องสิบแปดอย่างกลางแห่เสด็จไปน่าจวนทหารใน
ไปเข้าประตูท่าปรายตามสมเด็จพระบรมศพ ถึงพระที่นั่งจักรวรรดิ
ไพชนต์มหาปราสาทแล้วเสด็จขึ้นเกยฝ่ายขวา แต่สมเด็จพระบรมศพ
นั้น ชาวที่เชิญพระเสลี่ยงเงิน, ชาวเครื่องไปรับสมเด็จพระบรมศพ
จากพระยานมาศขึ้นบนร้านม้าซึ่งสำรวจทำไว้ข้างพระที่นั่งนั้น ล้น
เกล้า ฯ เสด็จขึ้นเกยฝ่ายขวาแล้ว เสด็จออกมาให้เชิญสมเด็จ
พระบรมศพเข้าไปในพระที่นั่งตั้งเหนือพระเขญจาแล้ว จึงเชิญเครื่อง
พระอภิรมย์ ๕ ชั้นเข้าตั้ง ๓ ด้านเปนเครื่องสูง ๔ คู่ แลฐาน
เครื่องนั้นเปนพนักงานสำรวจการขาดได้เอามาตั้ง มีแข้งอยู่ในแผนที่
พระที่นั่งจักรวรรดินั้นแล้ว ครั้นเชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นตั้งเหนือพระ
เขญจาสำเร็จแล้ว ล้นเกล้า ฯ จะได้เสด็จ ฯ กลับออกไปประตูท่าปรายดุจ
เสด็จ ฯ มานั้นหามิได้ แลชาววังเชิญพระเสลี่ยงงา[๖] เข้าไปรับเสด็จ ฯ
ณเกยหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ ออกประตูหลังพระที่นั่งจักรวรรดิมาตาม

---

๕ ท่าเจ้าปรายนั้นอยู่ทำนองท่าขุนนางในกรุงเทพ ฯ

๖ พระเสลี่ยงงาเห็นจะอย่างเดียวกับเสลี่ยงที่เจ้านายทรงในกรุงเทพ ฯ นี้ สำหรับทรงในพระราชวัง ด้วยเล็กกว่าพระราชยาน

ทางเสด็จ ฯ เข้าไปข้างใน แลเครื่องแห่นั้นหยุดอยู่แต่ต้นมะเกลือ แล้ว เสด็จ ฯ ไปตามท้องฉนวนข้างใน ลงเรือพระที่นั่งฉนขนานประจำท่า เสด็จ ฯ ออกมาพระราชวังบวร ฯ ทีเดียว ครั้นถึงวันพระ ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ เสด็จ ฯ เข้าไปปรนิบัติพระสงฆ์เสมอวันละ ๓๐ รูป แลพิเศษจึงมาตั้งเทียบสำรับน่าโรงช้างฝ่ายซ้าย

แลอยู่ณวัน ๑ ๗ ๓ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก พระยาอภัยมนตรี ผู้ว่าที่สมุหนายก รับพระราชโองการ ฯ สั่งว่า ฤกษ์จะได้เชิญสมเด็จพระบรมศพเจ้ากรมหลวงโยธาเทพมาจากพระที่นั่งจักรวรรดิไปยังพระเมรุ ณวัน ๕ ๑๔ ๓ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๔ บาท ให้เจ้าพนักงานแต่งการไว้ให้ครบจงทุกพนักงาน แลณวัน ๖ ๘ ๓ ค่ำ หลวงเทพอรชุณกราบทูลพระกรุณาฉลอง วาเมื่อลนเกลา ฯ จะเสด็จ ฯ เข้าไปอยู่แรมถวายพระเพลิงนั้น แลพระที่นั่งจักรวรรดิเชิญสมเด็จพระบรมศพอยู่แล้ว แลจะแต่งที่รับเสด็จณพระที่นั่งองค์ใดแล้วแต่จะทรง ฯ จึงทรงพระกรุณา ฯ สั่งหลวงเทพอรชุณว่า พระที่นั่งจักรวรรดินั้นสมเด็จพระบรมศพอยู่แล้ว ก็ให้แต่งที่ณพระตำหนักตึกที่พระปรัศซ้ายนั้นก่อน[๗] แลจะได้เสด็จ ฯ ไปอยู่แรมหามิได้ แต่ให้เตรียมเสื่อเตรียมพรมไว้ให้พร้อม ครั้นเพลาเชิญสมเด็จพระบรมศพออกจากพระที่นั่งจักรวรรดิแล้ว ให้เจ้าพนักงานมาแต่งที่รับเสด็จ ฯ ณพระที่นั่งจักรวรรดิตามอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมศพณบัณฑูลเบญจ

---

๗ ตำหนักตึกที่พระปรัศซ้าย ถ้าหมายความว่า พระปรัศซ้าย ๆ อยู่ระหว่างพระที่นั่งวิหารสมเด็จกับสรรเพ็ชญ์ปราสาท ถ้าหมายความว่าตำหนักตึกหลังพระปรัศซ้ายอยู่ตรงที่พลับพลาตรีมุขใหม่เดี๋ยวนี้

ศกนั้น แลซึ่งจะปลูกพระที่นั่งเย็นแลพระตำหนักแลเรือนพระราชทาน
แลโรงพิเศษโรงน้ำร้อนนั้น ให้ทำตามแผนที่เมื่อครั้งบัฉลูเบญจศก[๙]
นั้นเถิด

แลครั้นการสำเร็จแล้ว อยู่ณวัน ๓ ๗ ๓ ค่ำ เกณฑ์ให้
นายศรีเกียร นายจำนง นายเจษฎา แต่งที่ณพระที่นั่งจักรวรรดิ ให้
นายปลัดวังขวา ขุนมหามณเฑียร แลหมื่นจงซ้าย นายปลัดวังซ้าย
สารวัดตรวจตรา ดูการให้แต่งที่รับเสด็จ แลคนเข้าอยู่รักษาประตู
แลการทั้งปวง อนึ่งเกณฑ์ให้นายรัตนบรรยงก์ นายจันทรมณเฑียร
คุมพนักงานเสือพรมม่านเบาะแต่งที่ในพระเมรุ แลขุนบำเรอภักดิเอา
แผนที่ครั้งสมเด็จพระบรมศพณบัฉลูเบญจศก ศักราช ๑๐๙๕ บีนั้น ไปด
ให้ผูกม่านที่ใหญ่ทิศอุดรทางเสด็จ ฯ ออกพระสงฆ์นั้นผูกม่านแพรพื้น
ขาวปักทองแกมไหมเบญจพรรณผูกสองไข แลม่านนั้นสั้นจึงเอา
ช่องกุฎอย่างดีต่อริมเสาทั้งสองข้างแลสายม่านไขนั้นไว้ข้างเสาน่าฉาน
ตวันออกฝ่ายซ้าย แลม่านข้างที่ทั้งสองข้างนั้น ม่านช่องกุฎผูก
แต่เสาพระเมรุ แล้วผูกเสามุขประตูพระเมรุไปร่วมเอาเก็จประตูทิศ
อุดรนั้นทั้งสองข้าง แลม่านซึ่งผูกต่อมาถึงประตูพระเมรุนั้นผูกม่าน
หน้ากากพื้นแดงสองข้าง แลม่านสลักทางเสด็จ ฯ ชั้นในนั้นผูกม่าน
มะชลิปต่ำอย่างดีสองไข แลชั้นนอกนั้นผูกม่านลายฉากพื้นขาวสองไข
แลจะได้มีเพดานผ้าขาวในที่ด้วยหามิได้ แลผูกม่านต่อน่าฉานฝ่าย
ซ้ายตรงที่เผานั้นเลยออกตามเก็จเอาประตูมุขทิศบูรพ์ ม่านช่องกุฎ

---

๙ พระเมรุบีฉลูเบญจศกนั้น คือพระเมรุพระบรมศพ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ

พันต่าง ๆ กัน แลผูกม่านเชิงพระเมรุปลายที่เผ้าเลียวย่อไปตามเก็จ
ถึงประตูทิศบูรพ์นั้น ม่านจะเลียกแลม่านวงเดือนพันแดง ผูกม่าน
ที่ใหญ่ผ่ายขวาเปนที่ข้างในสองผืน แลม่านสลักที่ข้างในสามแห่ง
แลผูกม่านประตทิศประจิม แลประตทิศทักษิณนั้นผูกประตแลสองชั้น
ม่านจะเลียกแหวกหาสายไขมิได้ แลผูกม่านณเสาพระเมรุ ต่อม่าน
วงเดือนเลียวมาถึงม่านผูกประตูทิศทักษิณ ผ่ายตวันตกม่านลายฉิก
พันขาวซับขาวนั้นพระคลังในเอามาส่งให้ชาวม่านผูก ๙ ผืน แลม่าน
ผูกเชิงพระเมรุแต่มุขประตูทิศทักษิณข้างตวันออกเลียวย่อตามเก็จมา
ถึงประตูมุขพระเมรุทิศบูรพ์ข้างใต้นั้น ชาวม่านไปยืมม่านรูปเทวดา
มาแต่วัดพระศรีสรรเพชญ์มาผูกริมมุขข้างเหนือนอกม่านแถวเผ้านั้นผืน
หนึ่งด้วย ประสมกับม่านจะเลียกซึ่งผูกเชิงพระเมรนั้น แลม่านสลัก
ประตูทิศบูรพ์ชั้นนอกชั้นในนั้น ม่านลายฉิกพันขาวแหวกมิได้มีสายไข
หามิได้ อนึ่งผูกม่านในพระมณฑปพระเมรุที่เสาแฝดล้อมพระเบญจา
ทิศอุดรแลทิศบูรพ์นั้น ผูกม่านแพรพันเชียวน้ำเงินย้ำทองแกมไหม
เบญจพรรณประดับแว่น แลม่านผูกทิศทักษิณแลทิศประจิมนั้นม่าน
พันแดงย้ำทองแกมไหมเบญจพรรณประดับแว่นเหมือนกัน แลผูก
ม่านนั้นด้วยสายด้าย มีสายตรึงต้นเสากลางเสา แลสอดสายม่านเข้า
ในสายูกลางเสาผูกไขอย่างผูกพระที่นั่งออกโรง [๙] ณพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์
ปราสาท แลจะได้เอาราวเหล็กต่างสายม่านใหญ่ ๆ หนึ่งครั้ง
สมเด็จพระบรมศพบัณฑูลเบญจศกนั้นหามิได้ ครั้นผูกม่านแล้วรูดผูก

---

๙ พระที่นั่งออกพระโรงเห็นจะหมายว่ามุขเด็จ

เข้าไว้กับเสาพระเมรุ ๔ ทิศ แลตริ่งสี่ยูผูกม่านณเสาพระเมรุนั้นสูง แลเพดานกำมะหยี่พื้นแดงปักทองสละปะตุ่นอย่างเทศซึ่งผูกในพระเมรุนั้นสูงพ้นม่านพระเมรุขึ้นไป

แลครั้นณวัน ๕ ๗ ๓ ค่ำ สี่ตำรวจแลสนม ตำรวจนอกเชิญพระมหาพิไชยราชรถกฤษฎาธาร แลพระพิไชยราชรถโยง รถปรายเข้าตอก รถอ่านหนังสือ มาตั้งตามกระบวนน่าประตูตัดขวา[๑๐] ครั้นเพลาบ่ายแล้วโมง ๑ เสด็จมาแต่พระราชวังบวร ฯ จะได้อยู่แรมหามิได้ ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๓ โมง เสด็จกลับออกไปพระราชวังบวร ฯ ต่อเพลาตี ๑๑ ทุ่มจะรุ่งขึ้นณวัน ๕ ๗ ๓ ค่ำ เสด็จ ฯ มาแต่พระราชวังบวร ฯ ขนทิพไพชนต์คมพระเสลี่ยงงาลงไปรับเสด็จณขนานน้ำประจำท่าพระราชวังหลวง จึงเสด็จขึ้นมาตามพระฉนวนใหญ่[๑๑] ออกฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์เลี้ยวมาตามฉนวนประทับเกยข้างในนั้นได้แห่แต่บังพระสูรย์ แลเครื่องพระอภิรุมนั้นจะได้แห่ด้วยหามิได้ ครั้นเพลารุ่งแล้ว ๔ บาท ชาวที่มารับเอาพระเสลี่ยงเงินต่อชาวเครื่องเข้าไปเชิญสมเด็จพระบรมโกษฐ[๑๒] ขึ้นบนพระเสลี่ยงเงินแล้ว จึงเคลื่อนลงจากพระที่นั่งจักรวรรดิ จึงเบาแตรสัญญา แล้วให้

---

๑๐ ประตตัดขวา เข้าใจว่าประตสกัดกำแพงพระราชวังกับกำแพงพระนคร ข้างตวันออก

๑๑ พระฉนวนใหญ่นี้ ตั้งแต่ประตูฉนวนน้ำ ตลอดไปทางหลังพระมหาปราสาท ยังมีรอยถนนอยู่ ทางเสด็จในพระราชวังครั้งกรุงเก่าทำฉนวนมีหลังคาแทบทั้งนั้น ในพระราชวังบวร ฯ กรุงเทพ ฯ ยังเอาอย่างมาทำ

๑๒ ในหนังสือนี้เรียกพระโกษฐ หมายว่าลองใน เรียกพระลอง หมายว่าพระโกษฐที่ประดับนอก

ตีม้องติกลองประโคมอยู่ แลข้าทูลลอองธุลีพระยาทจึงแห่มาตาม
ปีระตูฝ่ายซ้าย ๕ คู่ ครั้นถึงพระยานุมาศสามคานแล้ว จึงเชิญ
สมเด็จพระบรมโกษฐลงจากพระเสลี่ยงแล้ว พระราชโกษา ชาว
พระมาลา ชาวพระภูษา จึงเชิญพระลองเข้าประกับพระบรมโกษฐ
แลสนมตำรวจนอกยืมพระยานุมาศ, เสลี่ยงงา, สำหรับพระราชทาน
นั้นต่อชาวเครื่อง เจ้ากรมหมื่นอินทรภักดี[๑๓] ทรงพระยานุมาศโยง
แลพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นจิตรสุนทร ทรงพระยานุมาศปรายเข้าตอก
แลพระสังฆราชาขี่เสลี่ยงงาอ่านหนังสือ แลนายชาวพระคลังเอาผ้า
ขาวโยงมาส่งให้พระราชโกษาผูกแล้วจึงเชิญพระยานุมาศ แลคู่
แห่ ๒๕ คู่ ซึ่งนายปลัดวังขวาตรวจไว้นั้น เข้าบรรจบเป่น ๓๐ คู่แห่
มาตามกระบวน ลนเกลา ๆ เสด็จ ๆ ลงพระราชยานทองฉนเกย
ฝ่ายขวา แห่เลี้ยวมาน่าพระที่นั่งจักรวรรดิฝ่ายซ้าย ตามสมเด็จ
พระบรมศพมาถึงพระมหาพิไชยราชรถกฤษฎาธารแล้ว ชาวพระมาลา
จึงเชิญพระเสลี่ยงเงินเข้ารับสมเด็จพระบรมโกษฐขึ้นพระมหาพิไชยราช
รถกฤษฎาธารแล้ว จึงเชิญพระลองซึ่งขุนอินทรช่างทอง, หมื่น
มไหสวรรย์, ช่างทองมีชื่อเลว, ตั้งไว้บนพระยานุมาศนั้นประกับ
พระบรมโกษฐแล้ว ชาวพระมาลารับเอาสายไหมซึ่งสนมซ้ายขวา
เบิกมาให้นั้นผูกระยางพระบรมโกษฐ แลพระราชโกษานั่งน่า แลนาย
ชาวพระมาลานั่งหลังพระมหาพิไชยราชรถ แลเกณฑ์แห่ ๒๕ คู่ ซึ่ง

---

๑๓ กรมหมื่นอินทรภักดีองค์นี้สงไสยกันอยู่ ไม่แน่ว่าจะเปนเจ้านายในรัชกาลไหน สันนิฐานกันไว้ว่า จะเปนเจ้าพระพิไชยสุรินทร ที่สมเด็จพระเพทราชามอบราชสมบัติพระราชทาน

แห่มานั้นเข้าบรรจบด้วยกันกับเกณฑ์แห่ทั้งปวง ซึ่งมหาดไทย, กระลาโหม, เกณฑ์ตรวจเตรียมอยู่น่าพระมหาพิไชยราชรถนั้น ครั้นพร้อมกันแล้ว ทรงพระกรณาสั่งให้พระท้ายน้ำผู้เปนเจ้าพนักงานตีกลองสัญญา แล้วจึงเชิญสมเด็จพระบรมศพแห่ไปตามกระบวน ครั้นถึงต้นกัลปพฤกษ์พระคลังวิเศษต้นหนึ่ง ๒ ต้นนั้น หลวงไชยมนตรีว่าที่มหามนตรีตีฆ้องสัญญาให้หยุดพระมหาพิไชยราชรถแล้วข้าทูลลอง ๆ เกณฑ์แห่ทั้งปวงกลับหน้ามากรายถวายบังคมสงอยู่ แต่มหาดเล็กถือพระแสงแลอินทร์พรหมชาวเครื่องพระอภิรมย์นั้น ยืนกลับหน้าเข้ามาถือเครื่องประนมมืออยู่ จึงทรงพระกรุณาโยกพัชนีให้ทิ้งทานสิ้นทั้ง ๒ ต้นแล้ว, พระท้ายน้ำจึงตีกลองสัญญาแล้วเชิญสมเด็จพระบรมศพแห่มาตามกระบวน ครั้นถึงต้นกัลปพฤกษ์พระคลังในใกล้พลับพลานักเสด็จ ๆ [๑๔] เผ้าอยู่บนพลับพลา จึงตีฆ้องสัญญาหยุดลงให้ข้าทูลลอง ๆ เกณฑ์แห่ทั้งปวงนั้นกรายถวายบังคมสงอยู่ตามกระบวน แล้วทรงพระกรุณาโยกพัชนีให้ทิ้งทานอีก ๒ ต้นสำเร็จแล้ว จึงตีกลองเชิญสมเด็จพระบรมศพไปถึงพระเมรุ จึงตีฆ้องหยุดพระมหาพิไชยราชรถไว้ตรงน่าประตูพระเมรุทิศบูรพ์แต่เพลาเช้าโมง ๑ สี่บาท แลพระราชโกษาชาวพระมาลา จึงเชิญพระลองออกจากพระบรมโกษฐแล้ว ชาวที่ชาวพระมาลาจึงเชิญพระ

---

๑๔ นักเสด็จนี้เปนเจ้านายผู้ใหญ่กรุงกัมพูชา เข้ามาเผ้าฤๅเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุง ปลาดอยู่น่อยที่ในจดหมายเหตุนี้ว่าเผ้าอยู่บนพลับพลา ที่เรียกว่าพลับพลา เห็นจะเปนโรงพื้นเตี้ย ๆ อยู่ไม่ห่างดิน

เสลี่ยงเงินเข้ารับสมเด็จพระบรมศพไปในพระเมรุแล้ว เวียนนอกเสาแฝดสามรอบแล้ว จึงเชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นตั้งเหนือพระเขญจาแล้วเชิญพระลองประกับเข้าไว้

แลขุนพรหมวิจิตร ขุนเพชวะกรรม์ แลช่างมีชื่อ เอาฉัตรแก้ว, ฉัตรปวะหล่ำ, ฉัตรทองอังกฤษ, ออกมาประดับ แลพันทองจึงเชิญเครื่องพระมหากฐินเข้าตั้งในพระเมรุ ๒๘ องค์ แลตั้งเครื่องชุมสาย ๔ มุมพระเขญจา แลทิศอาคเณย์, ทิศหรดี, ๒ ทิศนิสแดง แลพายัพ, อิสาณ, ๒ ทิศนิสใบตอง แลเครื่องพระอภิรมย์ตั้งทิศบูรพ์ พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสิเขียวคู่ ๑ บังแทรกสิเหลืองปูทองคู่ ๑ สิดำปูทองคู่ ๑ พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสิเหลืองปูทองคู่ ๑ เครื่องชุมสายสิแดงคู่ ๑ สิใบตองคู่ ๑ สองคู่ เข้ากันตั้งทิศบูรพ์ ๖ คู่ แลเครื่องตั้งทิศทักษิณ พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสิใบตองคู่ ๑ บังแทรก แพรเหลืองปูทองคู่ ๑ ชุมสายสิเหลืองปูทองคู่ ๑ รวม ๓ คู่ แลเครื่องตั้งทิศประจิม พระอภิรมย์ ๕ ชั้น สิเหลืองปูทองคู่ ๑ สิน้ำเงินคู่ ๑ รวม ๒ คู่ แลเครื่องตั้งทิศอุดร พระอภิรมย์ ๕ ชั้นสิแพรเขียวน้ำเงินคู่ ๑ เข้ากันเปนเครื่องตั้งในพระเมรุ ๒๘ พระองค์ แลฐานเครื่องนั้นจำหลักกลีบบัวยิดทองคำเปลว แลราวเทียนขงกล แลเตียงแว่นฟ้า แลเตียงสำหรับเทศนา แลฉากแผงสำหรับบังเพลิงนั้น เปนพนักงานสำรวจนายด้านพระเมรุเอามาส่งให้พนักงานชาวพระมาลา ชาวเครื่องสนมศุภรัต ตั้งแต่งตามพนักงาน แลโคมเขาแพะซ่งแขวนหว่าง

เครื่องนั้น เปนพนักงานหมั่นภาชนะพระคลังในเอามาส่งให้ขุนอินทราทิตย์สนม ๆ ได้ตาม แลขุนภูเบศร์นรักษ์ ขุนสุเรนทรักษา ชาวที่ยกราวงกลมาตั้งนอกม่านใหญ่น่าพระที่นั่งราว ๑

แลทรงพระกรุณา ฯ ว่าแต่งที่แลผูกมานมุขทิศอุดรนั้นผิด จึงทรงพระกรุณา ฯ เรียกเอาแผนที่ไปทอดพระเนตรแล้ว ทรงพระกรุณา ฯ ว่าแผนที่ณบัฉลูเบญจศกนั้นผิดเพียนอยู่ แลผูกม่านแต่ริมผ่ายซ้ายมาที่เผ่าแล้วเลียวตามเก็จออกไปเอามุขเก็จประตูทิศบูรพ์นั้นผิด พระสงฆ์นั่งฉันสดับกรณ์นั้นแคบผิดที่ อนึ่งทอดที่เผ่าในม่านนั้นก็ผิดที่หนึ่งอีกเล่า อนึ่งผูกม่านในที่แต่เสาพระเมรุใหญ่ไปผูกเสามุขพระเมรุทิศอุดรแล้วไปผูกเสาเก็จมุขประตูพระเมรุให้เปนตรวยมิได้ตรงเปนเหลี่ยมนั้นก็ผิดอีกแห่งหนึ่ง อนึ่งม่านทิศข้างใต้นั้นก็มิได้ผูกเลียวไปตามเก็จ แลผูกแต่เสาพระเมรุขึงตรงไปถึงแผงพระเมรุที่เดียว ให้ที่ข้างในแคบก็ผิดอีกแห่งหนึ่ง จึงทรงพระกรุณา ฯ สั่งขมีนไวยวรนารถว่า ให้ผูกม่านในที่นั้นตรงออกไปนอกเสามุข แลให้ผูกม่านสลักที่เผ่า แลผูกม่านต่อที่ใหญ่ไปถึงที่เผ่านั้นอย่าให้เลียวไปตามเก็จเลย ให้ผูกขึงตรงไปเอาเหลี่ยมเก็จมุขประตูทิศบูรพ์ที่เดียว อนึ่งที่เผ่านั้นให้ทอดนอกม่านสลักข้างที่ใหญ่นั้น อนึ่งม่านทิศทักษิณนั้นอย่าให้ผูกตรงออกไปอย่างแผนที่เก่วนั้นเลย แลให้ผูกเลียวไปตามเก็จแล้วขึงตรงไปผูกเอาเหลี่ยมประตูทิศทักษิณที่เดียว แลที่ข้างในจะอยู่นั้นจึงจะได้กว้างกว่าผูกม่านแต่ก่อน แลให้นายรัตนบรรยงก์ นายจันทรมณเฑียร แต่งที่แลปูเสื่อพรมอย่างต่ำอย่างสูง

แลผูกม่านรับเสด็จพระราชดำเนินตามจมื่นไวยวรนารถรับสั่งนั้น จะได้ทรงพระกรุณาตำหนิประการใดหามิได้นั้นแจ้งอยู่ในแต่งที่ใหม่นั้นแล้ว

แลเมื่อวันแรกเชิญเสด็จพระบรมศพไปถึงพระเมรุนั้น เพลาเช้าณวัน ๕ ๑๔ ๗ ๓ ค่ำ พระสงฆ์จะได้รับพระราชทานฉันสดับปกรณ์หามิได้ แลครั้นเพลาเช้าโมงหนึ่งกับเจ็ดบาท เสด็จกลับเข้ามาตามฉนวนประตูนครไชย[๑๕] มาอยู่พระที่นั่งจักรวรรดิ แลจะได้เสด็จอยู่ณพระปรัศฝ่ายซ้ายซึ่งทรงพระกรุณา ฯ สั่งให้แต่งไว้รับเสด็จนั้นหามิได้ ครั้นเพลาบ่ายแล้วโมง ๑ สามบาท เสด็จออกไปณพระเมรุนั้น พระสังฆราชถวายพระธรรมเทศนาแจงสหัสนัยในพระเมรุ พระครูเทพมงคลนำมาติกา ๑ อันดับวัดมหาธาตุ์สวด ๒๐ รวม ๒๑ รูป ครั้นจบพระธรรมเทศนาแล้วพระสงฆ์สดับปกรณ์ ราชาคณะ ๒๐ อธิการสำมถะ ๒๓ อธิการปริยัติ ๑๗ รวม ๖๐ รูป ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๒ โมง เสด็จกลับเข้ามาแรมณพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นเพลาค่ำเสด็จออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง[๑๖]

ครั้นณวัน ๖ ๑๕ ๗ ๓ ค่ำ เพลาย่ำฆ้องรุ่งแล้ว ๔ บาท เสด็จ ฯ ออกไปปรนิบัติพระสงฆ์รับพระราชทานฉันในพระเมรุ ๔๐ สามสร้างตวันออก ๖๐ รวม ๑๐๐ รูป แลพระสงฆ์นั้นนั่งในพระเมรุ ๓ แถว แลเมื่อพระสงฆ์จะฉันนั้นให้ยกรูปเทวดาเข้ามาตั้งไว้ในเครื่อง แลบาตรตั้งข้างใน ๔๐ บาตรนั้นส่งออกมาข้างน่ายกถวายพระสงฆ์ฉันในพระเมรุ

---

๑๕ ประตูนครไชย เปนประตูพระราชวังชั้นนอก อยู่ด้านใต้

๑๖ เสด็จออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิงที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ซึ่งทำนองเดียวกับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ที่กรุงเทพ ฯ

แลบาตรตั้งข้างน่า ๖๐ บาตรนั้นถวายพระสงฆ์ฉันสามสร้างที่เดียว แล
พระสงฆ์ฉันทั้งสองต่ำบลเปนพระสงฆ์ ๑๐๐ รูป แลสำรับของคาว ๕๐
นั้นมีสำรับมก ๖ สำรับ สำรับของฉัน ๕๐ นั้นมีสำรับมก ๒ สำรับ (นอก)
นั้นมีแต่ปากบาตร[๑๗] แลจะได้มีกระจาดด้วยหามิได้ อนึ่งเกณฑ์ให้ข้า
ทูลลอองธุลีพระบาทปรนิบัติ แลรับบาตรส่งบาตรเปนสองเหล่า แลพระ
สงฆ์ซึ่งรับพระราชทานฉันณสามสร้างนั้น ให้นิมนต์เข้าไปในพระเมรุ
บรรจบกันกับพระสงฆ์ ๕๐ รูปนั้น เปนพระสงฆ์ ๑๐๐ รูปด้วยกันจึงสดับ
กรณ์ๆ สำเร็จแล้วจึงถวายไทยทาน ครั้นเพลาเช้าโมง ๑ เสด็จ ๆ
กลับมาณพระที่นั่งจักรวรรดิ จึงทรงพระกรุณา ๆ สั่งให้นายสิทธิมหาด
เล็กถามชาววัง, พิเศษ, ว่าเตียบมุกน้อย อนึ่งทรงพระกรุณา ๆ
สั่งพระยาอภัยมนตรีผ้าที่สมหนายกว่าในพระเมรุนั้นมีดนัก ให้แหวะ
ช่องเก็จข้างบนแต่พอเสมอเพดาน แลแหวะกว้างยาวแจ้งอยู่ใน
แผนที่นั้น ครั้นเพลาโมง ๑ สามบาท เสด็จ ๆ ออกไปพระเมรุ พระ
ธรรมโคดมถวายพระธรรมเทศนาแจงสหัสนัย พระมหามงคลเทพนำ
มาติกา ๑ คู่สวดอันดับวัดโคกแสง ๒๐ รวม ๒๑ รูป ครั้นจบพระธรรม
เทศนา จึงสดับปกรณ์แล้วชักผ้า เปนพระสงฆ์ราชาคณะ ๑๘ อธิการ
สำมถะ ๒๕ อธิการปริยัติ ๑๗ รวม ๖๐ รูป สำเร็จเพลาบ่ายแล้ว
๒ โมง ๘ บาท เสด็จกลับมาณพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นเวลาค่ำเสด็จ

---

๑๗ ที่ว่ามีแต่ปากบาตร ตรงนี้ควรเข้าใจว่า ลักษณการเลี้ยงพระครั้งกรุงเก่า แม้ในงานหลวง ไม่มีสำรับเลี้ยงพระหมดทุกองค์ ที่ไม่มีสำรับ พระฉันคาวหวานจากของฝาบาตร ธรรมเนียมเลี้ยงพระแต่โบราณ คงใช้ฝาบาตรใส่กับเข้าของหวานเปนปรกติ ที่มีสำรับนั้นเปนอติเรก

ออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิงณมุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นดอกไม้เพลิงสำเร็จแล้วเสด็จขึ้น แล้วเสด็จออกณเตียงเงินตั้งน่าพระที่นั่งจักรวรรดิฝ่ายซ้ายนั้น ข้าทูลลองเผาพร้อมกันอย่างเศษเพลิงไหม้ณศาลาไทยทานพระคลังในแลโรงสังเค็ดโรงหนึ่ง ฉัตรเบญจรงค์คัน ๑ ตั้งตรงน่าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์นั้น เสด็จออกณมุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ทอดพระเนตรให้ข้าทูลลองดอกไม้เพลิงจบพระบาทดับเพลิง จึงปิดประตูพระราชวังแลประตูนครไชยไว้มิให้คนเดินลุมเล้าเข้าออกไปมาได้ ครั้นเพลา ๒ ทุ่มเพลิงจึงดับสำเร็จแล้ว ทรงพระกรุณาสั่งให้ผ่อนเอาราชวัตรแลฉัตรรายทาง ตรงน่าพระที่นั่งจักรวรรดินั้นไปตั้งแทน ครั้นรุ่งขึ้นณวัน ๗ ๗ ๓ ค่ำเพลา ๔ บาทเสด็จพระราชดำเนินออกณพระเมรุ พระสงฆ์สดับปกรณ์ ๑๐๐ รูปมีแต่ปากยาตรแลกระจาด ๑๐๐ จะได้รับพระราชทานฉันด้วยหามิได้ ครั้นเพลาโมง ๑ จึงเสด็จกลับมาณพระที่นั่งจักรวรรดิ แล้วพระราชสมบัติเชิญแก้วสุรกาญจน์ใส่พานทองตะลุ่มเงินรองออกไปณพระเมรุ พระศรีมโหสถส่องเอาเพลิงพ่า[๑๘] แล้วนายมิใจภักดิ์สนมเบิกเอาโคมเงินเหลี่ยมเปนมณฑปแลเทียนเลี้ยงเพลิงพ่านั้นไว้ในพระเมรุ ครั้นเพลาย่ายแล้ว ๖ บาทเสด็จ ฯ ออกไปณพระเมรุ พระธรรมไตรโลกถวายพระธรรมเทศนาแจงสหัสนัยนั้น พระครูเทพมงคลนำมาติกา ๑ คู่สวดอันดับวัดรามาวาส ๒๐ รวม ๒๑ รูป ครั้นจบพระธรรมเทศนาจึงสดับปกรณ์ถวายผ้าราชาคณะ ๑๐ อธิการสำมณะ ๑๐ อธิการปริยัติ ๑๐ รวม ๓๐ รูปสำเร็จแล้ว

---

๑๘ ธรรมเนียมในกรุงรัตนโกสินทร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงส่องเพลิงพ่าเอง

ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๒ โมง จึงทรงพระกรุณา ฯ สั่งให้เชิญเครื่องแลรัอดอกไม้, รัอราชวัตร, ฉัตรดอกไม้, ซึ่งขุนอินทรสนมซ้ายขุนจนทรสนมขวาเอามาตงนนออกจากพระเมรุแลว จงเชญพระลองออกจากพระบรมโกษฐแล้ว ทรงพระกรุณา ฯ สั่งให้ลดม่านใหญ่ประดับแว่นซึ่งกั้นพระเมรุทั้ง ๔ ทิศนั้นลงแล้ว จึงเชิญสมเด็จพระบรมศพลงจากพระเบญจา ตั้งไว้ณเตียงแว่นฟ้าต่อเสาแฝดน่าพระที่นั่งฝ่ายซ้าย แล้วจึงให้ลดเพดานกำมะหยี่ยกทองนั้นลงแล้ว ให้รอม่านสลักประดูทิศบูรพ์นั้นออกไว้ทั้งสองชั้นแล้ว จึงให้สี่ตำรวจเอาเพดานหยวกขึ้นผูก แลให้ตลบพรมทิศบูรพ์ ทิศอุดร ทิศทักษิณเข้าไว้ แลเสื่อซึ่งใกล้พระเบญจานั้นให้ม้วนเข้าไว้ อนึ่งเสื่อพรมปณทิศประจิมต่อทิศที่ข้างในนั้นให้ม้วนแต่นอกม่านเข้าไว้แล้ว ขุนสุยมพรชาวน้ำสรงจึงเชิญพระสาครทองคำเข้าไปในพระเมรุ ใส่น้ำตั้งไว้ณเตียงแว่นฟ้าริมเสาแฝดทิศบูรพ์เฉียงเหนือองค์หนึ่ง แลเชิญพระสาครทองคำ ใส่น้ำตั้งไว้ณเตียงแว่นฟ้าข้างเสาแฝดทิศประจิมข้างเหนือองค์หนึ่ง แลสนมจึงเอาสาครทองเหลืองใส่น้ำตั้งไว้ณทิศทักษิณ ๓ ใบ แล้วหมื่นตาม หมื่นตม หมื่นโจม หมื่นฟาด สนมซ้ายขวาจึงเอาเสาพระเชิงตะกอน แลตรางเหล็กขึ้นตั้งบนพระเบญจาแล้ว พระราชโกษาแลชาวพระมาลา จึงเชิญสมเด็จพระบรมศพขึ้นตั้งเหนือพระเชิงตะกอน แล้วหมื่นเทวาทิตย์ เอาฉลองพระหัตถ์แลเทียนทองส่งให้ มหาดเล็กทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ครั้นเพลาบ่ายแล้ว๒โมง๓ยาทจึงได้ฤกษ์[๑๙]

---

๑๙ ควรจะสังเกตว่า เผาศพครั้งกรุงเก่ามีฤกษ์เหมือนกับงานโกนจุก.

แลขุนโชติ ขุนโลกไนยนา ขุนเทพากรณ์ โหร ให้ประโคมแตรสังข์ฆ้องกลอง จึงถวายพระเพลิง ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๓ โมง ๔ บาทเสด็จพระราชดำเนินกลับมาณพระที่นั่งจักรวรรดิ อยู่แต่พระราชโกษา แลชาวพระมาลานายพนักงานทั้งปวง ครั้นเพลาบ่ายแล้ว ๕ โมงตำรวจใหญ่แลสนมตำรวจนอก เชิญพระมหาพิไชยราชรถเข้ามาประทับไว้ณมุขพระเมรุทิศบูรพ์ แลพระพิไชยราชรถโยง ปรายเข้าตอกอ่านหนังสือ แลรูปสัตวทั้งปวงมาตั้งเตรียมไว้ตามกระบวน[๒๐] ครุหนึ่งเมื่อเชิญสมเด็จพระบรมศพออกไปณพระเมรุนั้น ครั้นเพลาค่ำเสด็จ ๆ ออกทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง ครั้นเพลาทุ่ม ๑ ขนบำเรอภักดิ์ให้นายรัตนบรรยงก์ นายจันทรมณเฑียร แลนายพนักงาน เอาเพดานหยวกลงเสียแล้ว จึงให้เอาเพดานกำมะหยี่แลม่านใหญ่นั้นขึ้นผูกไว้ทั้งสี่ทิศครุหนึ่งเก่า แลชาวพระมาลาอยู่สมพระอัฐิ แลนายพนักงานจึงเอาฉากแผงเข้ายังเพลิงไว้ทั้ง ๔ ด้าน แลให้พันทองชาวเครื่องเชิญเครื่องพระมหากฐินเข้าไปตั้งไว้ในพระเมรุครุหนึ่งเก่า แลราชวัตรฉัตรเครื่องประดับทั้งปวงนั้น พนักงานจะได้เอาเข้าไปประดับไว้เหมือนหนึ่งเมื่อสมเด็จพระบรมศพอยู่นั้นหามิได้ ครั้นเพลาตี ๑๑ ทุ่มข้าทูลลอองพระบาทเกณฑ์แห่ทั้งปวง มาเตรียมพร้อมกันอยู่ตามกระบวน ครั้นณวัน ๑ ๒ ๓ ค่ำเพลารุ่งแล้ว ๓ บาท เสด็จ ๆ ออกไปสรงพระอัฐิณพระเมรุ แลพระสงฆ์สดับปกรณ์ราชาคณะ ๑๕ อธิการสามัญ ๓๕

---

๒๐ ควรจะสังเกตว่า •แห่พระอัฐิครั้งกรุงเก่า มีกระบวนราชรถแลโยงโปรยทั้งรูปสัตวอย่างแห่พระศพไปเมรุ ในกรุงรัตนโกสินทร จัดเปนกระบวนน้อย

เข้าทรงพระผนวช ๑[๒๑] อธิการปริยัติ ๙ สวดสามสร้าง ๕๐ รวม ๑๐๐ รูป . แล้วเชิญเครื่องชิงตั้งไว้นั้นออกไปแห่ แลมิแต่ปากยาตร แลกระบาด ๑๐๐ จะได้รับพระราชทานฉันด้วยหามิได้ ครั้นเพลาเช้าโมง ๑ ห้าบาท จึงเชิญพระอัฐิเข้าพระบรมโกษฐแล้วขึ้นตั้งบนพานทองสองชั้นมีครุธอัด แลพระราชโกษาแยกพระอัฐิเชิญขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ แลขุนพิพิธสมบัติชาวพระมาลา เอาผ้าขาวมาห่อเศษพระอังคารใส่พานทองตั้งบนพระยานุมาศ ๓ คานแล้ว แลพระราชโกษาชาวพระมาลาประคองพระบรมโกษฐ ครั้นเพลาเช้าโมง ๑ หกบาท จึงตีกลองสัญญาเคลื่อนพระมหาพิไชยราชรถแห่ไปตามกระบวน จึงเสด็จ ๆ มาตามถนนเข้าประตูครไชยออกประตูฉนวนฝ่ายขวา เข้าประตูแสงรามออกประตูหลังพระคลังวิเศษไปประทับเกยลา เสด็จ ๆ เข้าประตูฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์มาท้ายจรนำ ซึ่งแต่งที่ไว้รับเสด็จสำหรับประทุพระอัฐินั้น ครั้นพระมหาพิไชยราชรถมาถึงประตูตรงน่าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จึงตีฆ้องสัญญาให้หยุดพระมหาพิไชยราชรถเข้าประทับร้านม้า ซึ่งสำรวจตั้งไว้นั้นแล้ว แลพระราชโกษา ชาวพระมาลา จึงเชิญพระบรมโกษฐขึ้นพระยานมาศสำหรับโสกันต์ ซึ่งสำรวจยืมมาแต่พันเงินนั้น แล

---

๒๑ เจ้าทรงผนวชในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือ เจ้าพ้าตรัสน้อย พระราชโอรสของเจ้าพ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระองค์ ๑ เจ้าพ้านเรนทร กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระองค์ ๑ ที่กล่าวในจดหมายเหตุนี้เห็นจะเปนเจ้าพ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ เจ้าพ้าตรัสน้อยคงนับว่าเปนเจ้าภาพ ด้วยเปนพระศพสมเด็จพระชนนีของท่าน

พระราชโกษาขึ้นประคองพระบรมโกยฐูมายนพระยานุมาศ แลคู่แห่
๒๕ คู่นั้นไปถึงน่าพระวิหารใหญ่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จึงวางพระยานุ
มาศลงแล้ว พระราชโกษาแยกพานทองซึ่งรองพระอัฐินั้น เข้าไป
ในพระวิหารไปท้ายจรนำ แลขุนธรรมรักษานิมนต์พระราชาคณะ ๑๕
อธิการสำมถะ ๓๕ เจ้าทรงผนวช ๑ อธิการบ่ริยัติ ๙ รวม ๖๐ รูป
สดับกรณ์แล้ว จึงประคุพระอัฐู [๒๒] แลเจ้าพระยาพระยาพระหลวงขุน
หมื่นแห่พระอัฐูไปนั้น ครั้นเชิญพระอัฐูเข้าไปในพระวิหาร แต่เครื่อง
พระมหากฐินไปถึงประตูวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้วหยุดอยู่ ครั้นเกณฑ์
แห่กลับออกมาพร้อมกันแล้ว จึงตั้งแห่เศยพระอังคารบรรจบด้วย
เกณฑ์แห่ทั้งปวง จึงแห่เศยพระอังคารไปตามกระบวน เข้ากำแพง
ซึ่งร้าง [๒๓] นั้นมาหลังศาลาลูกขุนออกประตูท่าปราย ลงเรือพระที่นั่ง
สุวรรณหงษ์ แลหมื่นพรสุรินทร์ หมื่นอินทรจำเริญ หัวหมื่นเครื่อง
เรือพระที่นั่ง เอาเครื่องศรีสักลาดสำหรับข้างเรือพระที่นั่งลงตั้ง แล
อินทรพรหมซึ่งแห่มานั้นลงนั่งรายตันตองข้างเรือ อินทร ๙ พรหม ๙

---

๒๒ เรื่องที่บรรจุพระอัฐูในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร กล่าวถึงเรื่องบรรจุพระอัฐู ก็ว่าบรรจุที่ท้ายจรนำพระวิหารอย่างนี้ ชวนให้เข้าใจว่าบรรจุพระอัฐูเจ้านายที่ท้ายจรนำวิหารหลวงหลังเดียวกัน แต่ครั้นตรวจดูท้องที่ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ มีวิหารใหญ่น้อยหลายหลัง พระเจดีย์ใหญ่น้อยก็มีมากกว่ามาก ได้เคยพบพระอัฐูในพระเจดีย์ราย จึงเข้าใจว่าที่ว่าบรรจุในท้ายจรนำพระวิหารนั้น น่าจะบรรจุไว้ชั่วคราว แล้วย้ายไปบรรจุจริงที่พระวิหารฤๅพระเจดีย์ซึ่งสร้างขึ้นบรรจุอีกครั้ง ๑

๒๓ กำแพงร้าง นี้ยังตีความไม่ออกว่าจะเปนกำแพงที่ไหน แลทำไมจึงร้างอยู่ในพระราชวัง

รวม ๑๖ คน เชิญเสด็จพระอังคารไปลอยณวัดพุทไธสวรรย์ แลเรือคู่แห่นั้นตามกระบวนมหาดไทย กระลาโหมเกณฑ์

อนึ่งเมื่อเพลาเช้าเสด็จไปสรงพระอัฐิแล้ว จึงทรงพระกรุณา ฯ สั่งให้ขนบำเรอภักดิเชิญพระเสลี่ยงมารับ เสด็จจากพระราชยานทองแล้วจะได้เสด็จ ฯ แวะไปณพระที่นั่งจักรวรรดิหามิได้ เสด็จ ฯ ไปตามทางฉนวนข้างใน ลงเรือพระที่นั่งณขนานประจำท่าพระราชวังหลวงออกไปพระราชวังบวร ฯ ทีเดียว

อนึ่งจมื่นเสมอใจราชมหาดเล็กรับพระราชโองการสั่งว่า ณวันขึ้น ๒ ๗ ๓ ค่ำนั้นจะเสด็จปรนิบัติพระสงฆ์ฉัน ๓ หายในพระเมรุ ๔๐ รูป[๒๔] ครนรุ่งขึ้นณวัน ๒ ๗ ๓ ค่าเพลาเช้า เสดจ ฯ มาแต่พระราชวังบวร ฯ ปรนิบัติพระสงฆ์ฉัน ๓ หายณพระเมรุราช เปนพระสงฆ์ฉันสามหาย ๓ ด้วยสามหายนั้น ๓๗ รวม ๔๐ รูป แลเจ้าพระยาพระยาพระหลวงมหาดเล็กแลเกณฑ์แห่เสด็จนั้น นุ่งลายห่มเสือขาวใส่พอกเกี้ยวตามบันดาศักดิ์ แลขุนทิพไพชนต์ ขุนราชพิมาน คุมพระเสลี่ยงไปรับเสด็จ ฯ แต่ณวนน้ำประจำท่าพระราชวังหลวงมาทางฉนวนใหญ่ออกฉนวนน่าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เลี้ยวมาตามฉนวนประทับเกยณพระที่นั่งจักรวรรดิข้างในนั้น จะได้แห่เครื่องพระอภิรมย์มาด้วยหามิได้ แล้วเสด็จ ฯ ออกเกยพระที่นั่งจักรวรรดิข้างน่าฝ่ายขวา

---

๒๔ ควรสังเกตตามจดหมายเหตุนี้ แห่พระอัฐิกลับวันแรม ๒ ค่ำ ต่อรุ่งขึ้นแรม ๓ ค่ำจึงเลี้ยงพระสามหายที่พระเมรุ ในกรุงรัตนโกสินทรทำสามหายกับเก็บพระอัฐิในเวลาเดียวกัน

นายปลัดวังขวาว่าที่ขุนรักษมณเฑียร ขุนทิพไพชนต์ นายปลัดวังซ้าย คุมพระราชยานทองรับเสด็จ เสด็จขึ้นพระราชยานทองแล้วแห่เสด็จออกไปตามฉนวน ออกประตูนครไชยไปถึงพระเมรุเพลาย่ำฆ้องรุ่งแล้ว ๔ ยาท พระสงฆ์ได้รับพระราชทานฉันสามหาบ ๓ ด้วยสามหาบนั้น ๓๗ รวม ๔๐ รูป พิเศษแต่งสำรับของคาว ๔๐ ของฉัน ๔๐ รวม ๘๐ สำรับ มีกระจาด ๔๐ ด้วย ครั้นฉันสำเร็จแล้วจึงพระราชทานผ้าไตรแก่พระเทพมุนี พระอาจารย์วัดโคกเสือ มหาอินวัดเกาะมหาพราหมณ์ ในเกณฑ์ ๓ หาบแต่ ๓ รูปนี้ แลพระสงฆ์ฉันด้วยสามหาบ ๓๗ รูปนั้น จะได้รับพระราชทานผ้าด้วยหามิได้ แลเมื่อพระสงฆ์ฉันอยู่นั้นประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ฆ้องไชย ครั้นพระสงฆ์ฉันสำเร็จแล้ว เพลาเช้าโมง ๑ ห้าบาท จึงเสด็จกลับมาณฉนวนประตูนครไชย มาประทับเกยพระที่นั่งจักรวรรดิข้างน่าฝ่ายขวา นายปลัดวังขวาว่าที่ขุนรักษมณเฑียร ขุนทิพไพชนต์ นายปลัดวังซ้าย คุมพระเสลี่ยงแลยังพระสูตร์รับเสด็จแต่เกยพระที่นั่งจักรวรรดิข้างในไปทอดพระเนตรโรงแสงสรรพายุทธแล้วเสด็จๆไปตามฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ไปลงเรือพระที่นั่งณชนานย่ระจำท่าแล้วเสด็จออกไปพระราชวังบวร ฯ

อนึ่งจมื่นไวยวรนารถรับพระราชโองการ สั่งว่าพันทีพระเมรุนั้นพนักงานขัดแตะทำให้ลุ่ม ๆ ดอน ๆ อยู่มิได้เสมอกันนั้น ครั้นแต่งที่จะเอาพรมปูลงถึงสองชั้นสามชั้นบ้างที่จะเสมอกัน ถ้าแต่นี้ไปเมื่อน่าให้เจ้าพนักงานทำพันข้างทิศอุดร ซึ่งจะได้แต่งที่นั้นให้ทำ

เปนเรือกให้เสมอกัน อย่าให้เปนลุ่ม ๆ ดอน ๆ อยู่ฤจครั้งนี้ได้ กฎหมายการสมเด็จพระยรมศพครั้งเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ เสด็จนฤพานณวัดพุทไธสวรรย์นั้น มีแจ้งอยู่ในกฎหมายแลแผนที่มหาดไทย กระลาโหมเกณฑ์นั้นแล้ว

วัน ๖ ๒ ๗ ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๐๙๙ ปีมะเสงนพศก เพลาเจ้ากรมหลวงอภัยนุชิตเสด็จนฤพาน ณพระตำหนักพระที่นั่งพระปรัศฝ่ายขวา ฯ

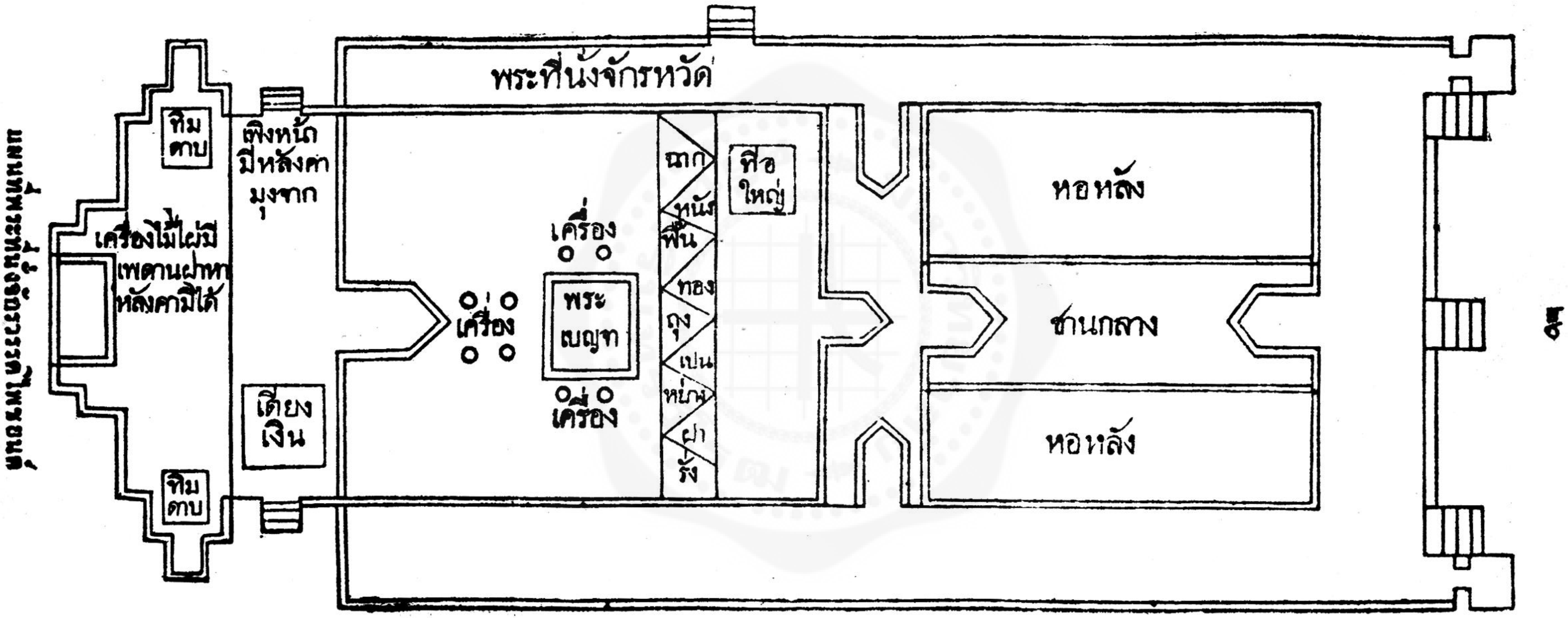
พระที่นั่งจักรหวัด
ทิม ตาบ
เฟิงหน้า มีหลังคา มุงจาก
เครื่องไม้ใผ่มี เพดานฝาหา หลังคามิได้
เครื่อง
พระ ญญา
เครื่อง
ฉาก
หนัง
พื้น
ทอง
ถุง
เปน
หน่าย
ฝา รั้ง
ที่อ ใหญ่
หอหลัง
ชานกลาง
หอหลัง
เตียง เงิน
ทิม ตาบ

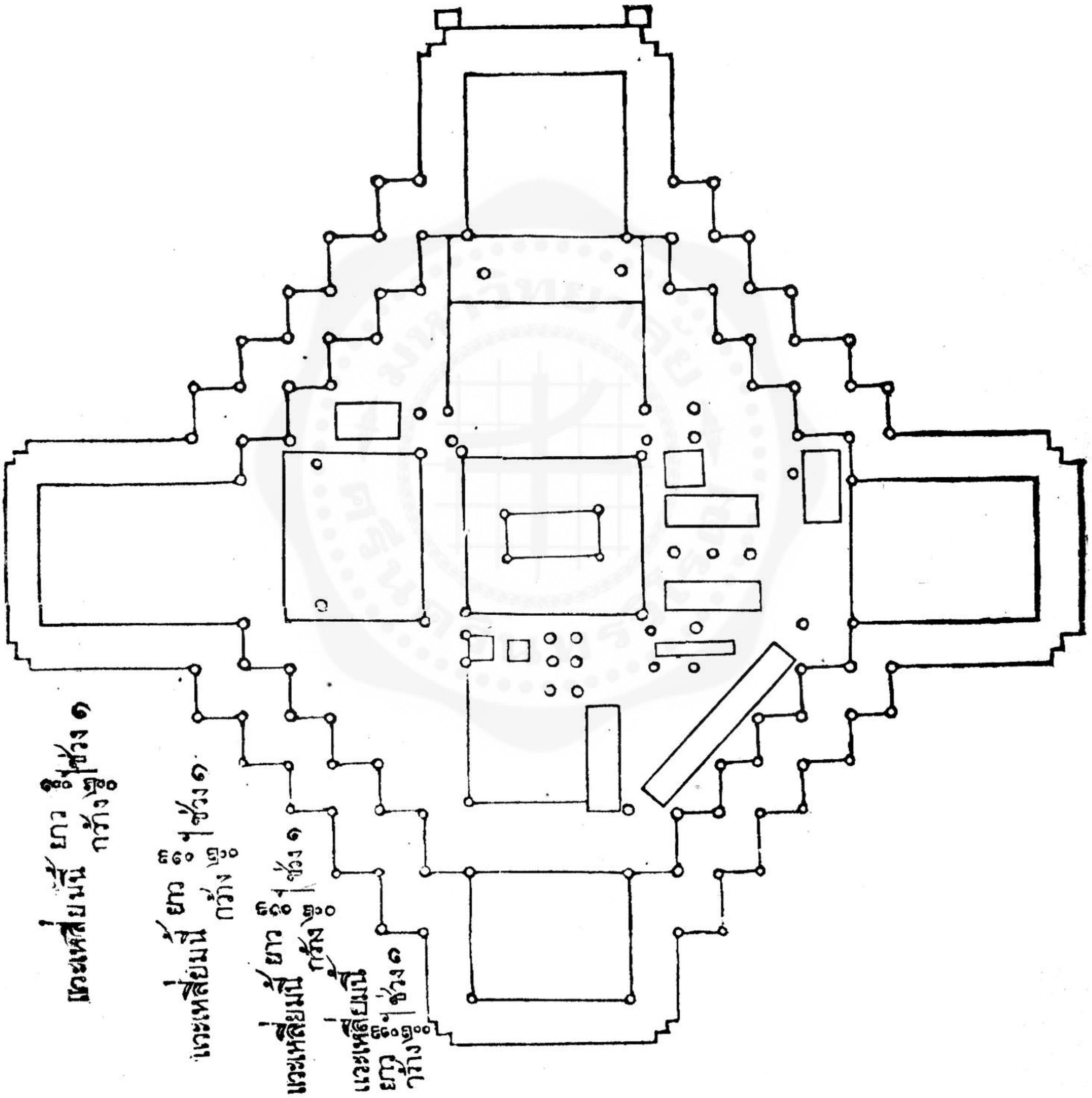

แผนที่พระเมรุกรมหลวงโยธาเทพ

พระบรมราชวินิจฉัย ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
เรื่องแผนที่พระราชวังหลวงกรุงเก่า

พระกระแสพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
เรื่อง
พระราชมณเฑียรในกรุงเก่า

เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สร้างพระราชวังที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี มิปรากฏในพระราชพงษาวดารแต่ว่าสร้างปราสาทสามองค์ พระราชมณเฑียรนอกนั้นไม่กล่าว

ต่อไปภายหลัง แผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร กล่าวว่าเสด็จออกทรงศีลณพระที่นั่งมังคลาภิเศก ทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุ พระที่นั่งมังคลาภิเศกนี้ไม่ใช่เปลี่ยนชื่อปราสาท แลไม่ใช่เปนปราสาท เปนพระที่นั่งตามธรรมดา

ครั้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จไปตีเมืองนครหลวงกรุงกัมพูชาได้ เมื่อศักราช ๗๘๓ ให้พระนครอินทราชบุตรครองราชสมบัติเมืองนครหลวง ให้เอารูปพระโครูปสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วย ครั้นถึงพระนครแล้ว จึงให้เอารูปสัตว์ทั้งปวงไปไว้ณพระศรีรัตนมหาธาตุบ้าง วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์บ้าง

การที่ออกชื่อวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ในเวลานี้ ใช่กาลที่จะกล่าวเพราะที่วัดนั้นยังเปนวังอยู่ แลสังเกตดูในวงกำแพงพระราชวังก็หาควรจะมีวัดพร้อมกันกับวังเช่นพระราชวังชั้นหลังนี้ไม่ ถ้าจะมีวัด

สำหรับพระราชวังเวลานั้นคงจะเปนวิหารแกลบ รูปสัตว์นี้จะบูชาไว้ที่วิหารแกลบ ฤาในเวลานั้นจะเรียกว่าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ด้วยก็ได้ ฤาไม่ฉนั้นก็ตั้งไว้ในวังที่เดียว เมื่อยกวังเปนวัดแล้ว รูปสัตว์นั้นก็ตั้งไว้ในที่เดิม

ในแผ่นดินเดียวกันนั้น เมื่อศักราช ๗๘๘ เพลิงไหม้พระราชมณเฑียรสถาน ศักราช ๗๘๙ เพลิงไหม้พระที่นั่งตริมุข มีเนื้อความดังนี้

คเนดูพระราชวังครั้งนั้น ปราสาทสามองค์คือ :— พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คงจะเปนวิหารยอด ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเปนปราสาทสี่เหลี่ยมไม่ได้ย่อเก็จ อย่างย่อม ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเปนที่ประทับสบายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตริมุขพระราชมณเฑียรแลพระที่นั่งมังคลาภิเศก

ถ้าจะคเนดูพระที่นั่งตริมุขนั้น คงจะเปนที่เสด็จออกมุขน่า อิกสองมุขเปนที่ประทับ พระราชมณเฑียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณอย่างพระราชวังเดิมที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งเปนพระราชวังกรุงธนบุรี ฤาในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณเปนตริมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเปนพระราชมณเฑียร แต่ขนาดใหญ่เล็กเทียบดูปราสาทคงจะไม่ใหญ่เช่นหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเปนแน่ น่าที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม แลที่ซึ่งตั้งนั้นที่ไหนไม่เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตวันออก

พระที่นั่งมังคลาภิเศกในพระราชวังเก่านี้ เปนที่ทรงศีลฤา
เปนที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ที่ประทับอยู่เปนนิจ ที่ซึ่งควรจะตั้งมีอยู่สอง
แห่ง คือ อยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตริมข เช่นหอพระปริตสาตรา
คม ฤาพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง ฤาพระที่นั่งมัง
คลาภิเศก พระที่นั่งเอกอลงกฎในพระราชวังบวรฯ อย่างหนึ่ง ฤาไม่
ฉนั้นก็อยู่ตรงมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตริมุข เช่นหอพระเจ้า
หอพระอัฐิซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่ข้างน่าที
เดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างน่าทีเดียว สมเด็จพระราเมศวรที่ไหน
จะไปเห็นท้าวมณเฑียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่งเปนข้างน่า
แต่ถ้าหากว่าจะเปนพระที่นั่งข้างในทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะพระราชวัง
หันน่าตวันออก ที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุตกลงในที่
ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิฐานว่าจะตั้งอยู่เหมือนหอพระเจ้า
หอพระอัฐิในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตริมุข
แลพระราชมณเฑียรตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตวันออก พระที่นั่ง
มังคลาภิเศกคงจะตั้งอยู่ที่วิหารหลังพระอโยสถ เช่นตรงปลายตริมุข
ข้างหนึ่ง แลข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่งซึ่งไม่มีเหตุจะกล่าวถึง ถึง
พระที่นั่งจอมทองซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมออกยอกหนึ่งสอพระ ก็คง
จะเปนชื่อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เปนชื่อของพระที่นั่งเย็น เช่นดุสิดา
ภิรมย์อยู่มุมกำแพงท้องพระโรง แต่ที่วิหารสามหลังเดียวนี้จะเคลื่อน
คลาศจากที่เดิมก็เปนได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมาก คงต้อง
ขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมณเฑียรไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เดียวนี้คงเปนเรือนจันทน์ แล้วจึงมีกำแพงอิกชั้นหนึ่งซึ่งกั้นเปนข้างน่าข้างใน พระเจดีย์ซึ่งแทรกในหว่างกลางปราสาทนั้น คงจะเปนสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สร้างบรรจุพระอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ เพราะมีปรากฎว่า

ศักราช ๘๓๖ ประดิษฐานพระอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเจ้าในพระมหาสถูป คงเปนในพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ องค์ใดองค์หนึ่ง น่าจะเปนองค์กลางฤาองค์ตวันออก แลถ้าจะเดาต่ออิก ๒ องค์นั้นคงจะได้บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แลสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร

พระราชวังใหม่

ศักราช ๗๙๖ สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ยกวังทำเปนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง ๒ องค์เท่านั้น หาใช่ ๓ อย่างแต่ก่อนไม่ ปราสาทองค์ใดที่อยู่ริมน้ำ ปราสาทองค์นั้นน่าจะเปนเบญจรัตน

ต่อนั้นมาพงษาวดารนี้เสียมิได้กล่าวถึงพระที่นั่งเลย จนกระทั่งราชาภิเศกก็ไม่กล่าวว่าทำที่ไหน มากล่าวถึงราชาภิเศกสมเด็จพระเอกาทศรฐแห่งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวปราสาททองแห่งหนึ่ง

กล่าวเปนแบบเดียวกันด้วยความตั้งใจจะเลียนกัน เพราะอยากจะมีบุญเหมือนกัน กล่าวว่าเสด็จขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท คำที่เรียกว่าไพชยนต์ในที่นี้ ไม่ได้กล่าวเฉภาะเปนนามประจำของพระที่นั่งองค์ใด เปนสามัญนามของปราสาททั่วไป แต่เข้าใจได้ว่าหมายจะกล่าวถึงพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท

อนึ่งพระที่นั่งมังคลาภิเศกในพระราชวังใหม่นี้ พึงกล่าวครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรฐ แต่คงจะได้สร้างมาก่อนแล้วช้านาน แลไม่ใช่มียอดเปนปราสาท สังเกตดูตามที่ว่าในการพระราชพิธีราชาภิเศกตั้งแต่สรงจนขึ้นภัทรบิฐอัฐทิศ จะได้ทำที่พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท แต่เสด็จออกถวายราชสมบัติแลเฉลิมพระราชมณเฑียร มาทำที่พระที่นั่งมังคลาภิเศก

มีคำที่เรียกกล่าวอยู่แห่งหนึ่ง เมื่อตระเตรียมการจะราชาภิเศกพระเจ้าปราสาททองว่า “ให้โหราธิบดีหาฤกษ์ ตั้งการพระราชพิธีปรายดาภิเศกในพระที่นั่งมังคลามหาปราสาท” คำที่เรียกว่ามังคลามหาปราสาทนี้ จะเปนเขียนควงพระที่นั่ง. มังคลา มหาปราสาท } เช่นนี้ก็ได้ แปลว่าทำทั้งสองแห่ง เพราะเมื่อถึงงานเข้าจริง ก็เสด็จไปขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท กอบจากสมเด็จพระเอกาทศรฐ

การสร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ มาปรากฏกล่าวขึ้นว่าศักราช ๙๙๙ ให้สร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ คำที่กล่าวเรียกว่าวิหารสมเด็จขึ้นมาในที่นี้ เห็นจะเปนเขียนเรื่องราวนี้

ภายหลัง เมื่อเปลี่ยนชื่อเปนวิหารสมเด็จแล้ว แต่ความจริงในเวลาเมื่อสร้างขึ้นเปนปราสาทนั้น จะยังคงเรียกว่ามังคลาภิเศกมหาปราสาท ฤาปราสาททอง มาจนศักราช ๑๐๐๕ เมื่อไฟไหม้ก็ยังกล่าวอยู่ว่า "ไหม้แต่พระที่นั่งมังคลาภิเศกที่ชื่อปราสาททอง พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท แลพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทจะได้ไหม้ด้วยหามิได้" แล้วมีความปรากฏชัดว่า "ให้ช่างจัยการก่อพระมหาปราสาท ทำคลังแลเรือนข้างในทั้งปวง ๓ เดือนเรือนข้างในเสร็จ แต่พระมหาปราสาทยังหนึ่งจึงเสร็จ ให้นามชื่อพระวิหารสมเด็จ" ดังนี้

ข้อซึ่งจะให้เปนพยานปรากฏว่า พระที่นั่งเยญจรัตนมหาปราสาทยังคงอยู่จนแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น มีจดหมายไว้ว่า "จุลศักราช ๑๐๑๗ ปีมะแมสัปตศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนักแปลงสถานลงไปอยู่พระที่นั่งเยญจรัตน"

พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ที่งออกชื่อเปนครั้งแรกในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายน์ลงมาจากลพบุรีขึ้นประดิษฐานไว้พระที่นั่งสุริยามรินทร์

ในเวลานั้นมีปราสาทสามองค์ คือ วิหารสมเด็จ สรรเพ็ชญ์ปราสาท เยญจรัตนมหาปราสาท สององค์แรกชื่อยังคงอยู่ ต้องเข้าใจว่า พระที่นั่งเยญจรัตนนั้นเองแปลงนามเปนพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เพราะอยู่ริมน้ำ เชิญพระศพมาทางเรือก็ขึ้นตั้งที่นั้น พระเจ้าอยู่หัวปราสาททองก็สวรรคตที่นั้น แลตั้งพระบรมศพที่นั้น แต่ข้อซึ่งมาเรียกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์ในที่นี้ เห็นจะเร็วไป เปนด้วยผู้แต่ง

หนังสือภายหลังเรียกชินปาก จะยังคงเป่นเขญจรัตนอยู่ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์พระเพทราชาสร้างใหม่ทีเดียว เมื่อจุลศักราช ๑๐๔๙ ในที่นี้พงษาวดารกล่าวชัดว่าเปน ๔ ปราสาทด้วยกันทั้งเก่า สาม คือ พระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท พระที่นั่งสุริยามรินทร์ คำที่เรียกว่าพระที่นั่ง สุริยาศน์อัมรินทร์ พึ่งมาปรากฏภายหลัง พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ รื้อพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทลงทำใหม่ ยังคงยอดแลช่อฟ้าบราลี แล้วจึงซ่อมพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ เมื่อเสร็จแล้วจึงทำพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ใหม่ ภายหลังจึงซ่อมพระที่นั่งวิหารสมเด็จ การที่เปลี่ยนสุริยามรินทร์เปนสุริยาศน์อัมรินทร์ เห็นจะเปนพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์เปลี่ยน เพื่อจะให้คล้องกันทั้ง ๓ พระที่นั่ง

ตามที่กล่าวมานี้ เพื่อจะค้นหาพระที่นั่งเขญจรัตนมหาปราสาทซึ่งหายอยู่องค์หนึ่งนั้น เห็นว่าจะเปนพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์นี้เอง เพราะ

๑ เมื่อแรกสมเด็จพระยรมไตรโลกนารถสร้าง ก็ว่าเสด็จลงไปอยู่ริมน้ำ ปราสาทมี ๒ องค์ เมื่อสรรเพ็ชญ์ปราสาทไม่ได้อยู่ริมน้ำก็คงต้องเปนเขญจรัตนอยู่ริมน้ำ

๒ พระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ทรงพระประชวรแปลงสถานลงไปอยู่พระที่นั่งเขญจรัตน คำว่าลงไปนี้แปลว่าลงไปริมน้ำ จะแปลว่าลงไปทางทิศตวันตก คือไปอยู่บรรยงก์รัตนาศน์ก็ไม่ได้ เพราะยังไม่ได้สร้าง จะเดาว่ารากอิฐซึ่งเดียวนี้ยกฉลากไว้ว่าพระที่นั่ง

ทรงยืนเปนพระที่นั่งเบญจรัตนก็ไม่ได้ เพราะพระที่นั่งเบญจรัตนสร้างแต่แผ่นดินพระบรมไตรโลกนารถ ที่ไหนจะไปทำไว้ท้ายวังแลไม่ใกล้น้ำด้วย ทั้งเวลาทรงพระประชวรจะขึ้นลงก็ยาก ด้วยสูงมาก แลคงจะคับแคบ

๓ ไม่ปรากฏในชั้นแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐซึ่งซ่อมพระที่นั่งทั่วทุกแห่งว่าได้ซ่อมพระที่นั่งเบญจรัตน เมื่อปราสาทยังอยู่ดี ๆ จนถึงแผ่นดินพระเพทราชาจะหายสูญไปข้างไหนได้ การที่เปลี่ยนชื่อคงจะได้เปลี่ยนในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อซ่อมแซมพระราชวังในครั้งนั้น จึงเห็นว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์นี้เองเปนเบญจรัตนมหาปราสาท

ความเห็นประกอบแผนที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พระที่นั่งนี้ได้ความเปนแน่ว่าตั้งอยู่บนกำแพงพระราชวังทิศตวันออก แลที่จะไม่สู้ห่างจากมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เปนปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไปข้างท้ายอีกสองคล้ายพระปรัศ มีชาลาถมพื้นสูงเดินได้รอบตำหนักทั้ง ๓ นั้น มุขน่าด้านตวันออกดูน่าจะมีมุขเด็จ เพราะกว้างมากแลมีพื้นกำแพงแก้วเดินได้รอบปราสาทเว้นไว้แต่ตรงมุขเด็จจะมีอัฒจันท์ขึ้น ฤๅบางทีจะไม่มีมุขเด็จเลยก็ได้ ถ้าจะเทียบทีคเนว่าจะคล้ายนั้น คือ

ด้านน่าถ้าไม่มีมุขเด็จ คงจะเหมือนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์กรุงเทพ ฯ มุขตวันออก

มุขเหนือมุขใต้สั้น เช่นพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์กรุงเทพ ฯ พนักกำแพงแก้วรอบปราสาท ทำนองพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์เหมือนกัน

ด้านตวันตกไม่ต่อกับพระตำหนัก มีอากาศว่าง ทำนองพระที่นั่งคชกรรมประเวศ กับพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวร ฯ บนชานพระมหาปราสาทด้านตวันตกซึ่งว่ามีทิมดาบสองหลังนั้น คงจะถ่ายแบบลงมาทำที่หลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เปนศาลาช่อฟ้าใบรกาสองห้อง เปนที่ตำรวจเวรขึ้นไปประจำรักษาพระทวาร

กำแพงพระราชวังคงมาต่อที่มุขเหนือมุขใต้ กำแพงพระตำหนักคงจะกั้นสามด้าน คือด้านเหนือด้านใต้แลด้านตวันตก ส่วนด้านตวันออกนั้นมาชนผนังพระตำหนัก กำแพงจะห่างพระตำหนักออกมามากน้อยเท่าใดน่าจะค้นดู แต่ถ้าหากว่าไม่พบเปนสันนิฐานได้ว่าไม่มีกำแพง การที่จะกั้นข้างน่าข้างในคงใช้พนักกำแพงแก้วสูงพ้นตา เช่นพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ตอนข้างในแต่ก่อนนั้น พระที่นั่งนี้สังเกตดูตามคำที่กล่าวว่ามีเกยสามเกย คือเกยช้างเกยขวาเช่นเกยข้างน่า น่าจะตั้งอยู่ที่ตรงอัฒจันท์ขึ้นชาลาหว่างปราสาทกับตำหนัก เพราะที่นั้นเปนข้างน่า อีกเกยหนึ่งว่าเปนเกยข้างในเห็นจะเช่นเกยหลังพระที่นั่ง

ข้อซึ่งทำให้คิดเห็นว่าจะมีกำแพงรอบพระที่นั่งนี้ เพราะเหตุว่าถ้าทรงพระราชยานทองแล้วย่อมเสด็จขึ้นเกยข้างน่า ถึงเสด็จออกมาตามฉนวนด้วยพระราชยานทองซึ่งไม่ได้แห่เครื่องสูง มีแต่บังสูรย์

ก็ประทับเกยข้างน่า แลย่อมจะเปนเกยขวาทุกครั้ง แต่ถ้าเสด็จลงเกยในแล้วทรงพระเสลี่ยงงาทุกครั้ง นิกว่าซุ้มประตูกำแพงนั้นจะเตี้ย

คเนเค้ามูลที่ใกล้เคียงพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ หลังพระที่นั่งจักรวรรดินี้ มีกำแพงชั้นในฤาเขื่อนเพ็ชรหันน่าเข้าข้างในน่ากำแพงนั้นมีโรงช้าง ในกำแพงเข้าไปเปนพระคลังพิเศษ ด้านใต้ฤาด้านหลังของพระตำหนักนั้นคงจะมีฉนวนซึ่งไม่มีหลังคา เดินไปจนถึงเข้าประตูกำแพงแล้วเลี้ยวไปหลังพระคลังพิเศษ แล้วจะตรงลงไปตวันตกเข้าบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ซึ่งเปนฉนวนมีหลังคาไม่มีผนังเหมือนฉนวนในพระราชวังบวร ๆ ฤามีผนังทั้งสองข้างเช่นฉนวนวัดพระศรีรัตนศาสดารามแต่ก่อน แบ่งเขตรสระแก้วอยู่ข้างตวันตกของฉนวนเปนตำหนักแลคลังต่าง ๆ ข้างน่าส่วนฟากฉนวนข้างตวันออกจะเปนคลังแสงสรรพยุทธ ห้องภูษามาลาแลพนักงานต่าง ๆ ทำนองเดียวกันกับที่พระที่นั่งภาณุมาศเดียวนี้ เดิมก็เปนโรงแสงขึ้นโรงใหญ่ พระแสงขึ้นต้นพระแสงหอกดาบภูษามาลา ถ้าคันในที่นี้คงจะได้รากโรงแสงห้วยคลังต่าง ๆ ซึ่งเปนของสำหรับวังชั้นแรก ๆ โรงแสงที่ไว้รูปพระนเรศร์จะอยู่ในที่นี้แต่ในชั้นเมื่อเสด็จลงไปอยู่ข้างท้ายสระ คงจะมีอะไร ๆ อยู่ข้างสระแก้ว เพราะฉนั้นโรงแสงจึงได้ปรากฏว่าเปน ๒ โรงอยู่ ถ้าจะชี้รูปให้เข้าใจชัดสำหรับเตาคัน ขอให้ถือว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

ทั้งหมู่ตั้งแต่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเข้าไป เปนพระที่นั่งวิหารสมเด็จ
ฉนวนวัดพระแก้วอยู่อย่างไร คลังโรงแสงทิมสงฆ์อยู่ข้างฉนวนก็
เปนทำนองเดียวกัน เปนแต่ผิดทิศที่พระที่นั่งกรงเก่าหันไปตวันออก
ฉนวนตามตวันตกตวันออกเปนฉนวนออกพระที่นั่งจักรวรรดิ เช่นฉนวน
ประตูราชสำราญไปประตูศักดิไชยสิทธิ์ ฉนวนออกวัดนั้น เช่นฉนวน
ตั้งแต่ประตูสิตศาสดาไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนข้างทิศใต้
พระที่นั่งจักรวรรดิเห็นจะนอกฉนวนออกไปติดกับวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์นั้น
มีพระคลังใน คือคลังในซ้าย คลังในขวา เพราะฉนั้นบ๊กต้น
กัลปพฤกษ์ในการพระศพคู่หนึ่งตรงพระคลังวิเศษ คู่หนึ่งตรงพระ
คลังใน คืออย่เหนือพระที่นั่งจักรวรรดิแลอย่ใต้พระที่นั่งจักรวรรดิ
จึงได้ทรงโยกพัชนีผ้กมะขามให้ทิงทานจึงเห็นฉนัดได้ คำที่กล่าว
ถึงฉนวนในพระราชวังมีเช่นนี้

“ต่อเพลาที่ ๑๑ ทุ่มจะรุ่งขึ้นฉวัน ๔ ๆ ๓ ค่ำ เสด็จมาแต่
พระราช่วังบวร ฯ ขุนทิพไพชนต์คุมพระเสลี่ยงงาลงไปรับเสด็จฉนขาน
น้ำประจำท่าพระราชวังหลวง จึงเสด็จขึ้นมาตามพระฉนวนใหญ่ ออก
ฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์ เลียวมาตามฉนวนประทับเกยข้างในนั้น ได้
แห่แต่บังพระสูรย์ แต่เครื่องอภิรุมนั้นจะได้แห่ด้วยหามิได้”

ฉนวนที่ออกชื่อแรกแปลว่าฉนวนตำหนักแพ เพราะที่กรุงเก่า
เสด็จลงขนานน้ำโดยทางในฉนวน เหมือนพระราชวังบวร ฯ ใน
กรุงเทพ ฯ ที่เรียกว่าฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์ คือฉนวนเหนือไปใต้ซึ่ง
ไปวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แต่ทางที่เสด็จนี้หาได้ไปจนสุดฉนวนเข้าในวัด

พระศรีสรรเพ็ชญ์ไม่ ถ้าเสด็จเข้าวัดคงจะไม่ทรงพระเสลี่ยงเลี้ยว
ซ้ายมือเข้าฉนวนอีกฉนวนหนึ่งซึ่งยื่นไปทางตวันออก คือฉนวนพระที่นั่ง
จักรวรรดิไปประทับเกยข้างใน คือเกยที่ย้อยอยู่ข้างหลังในแผนที่นั้น
ตามที่ว่านี้เปนได้ความชัดเจนว่าพระที่นั่งจักรวรรดิตั้งอยู่อย่างไร ทาง
เดินไปอย่างไร ฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดินี้เอง ซึ่งเราจงใจจะกล่าวว่า
คล้ายฉนวนออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือไปใกล้ๆ พระที่นั่ง
วิหารสมเด็จ เช่นฉนวนวัดพระศรีรัตนศาสดารามใกล้พระที่นั่ง
อมรินทรฉนั้น

ในการซึ่งตรวจตราตามหนังสือเห็นปรากฏว่า พระที่นั่ง
จักรวรรดิจะมีกำแพงล้อมสามด้าน แลมีฉนวนต่อไปข้างน่าหลังนั้น
มีเหตุขัดข้องซึ่งปรากฏในงานศพ คือพระมหาพิไชยราชรถตั้งที่
ประตูตัดขวา เหมือนกันกับครั้งพระบรมศพพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
ว่าตั้งที่ประตูตัดขวา ประตูตัดขวานี้เข้าใจว่าสกัดตวันออก ประตูตัด
ซ้ายเปนสกัดตวันตก คือเปนประตูในระหว่างกำแพงพระราชวังกับ
กำแพงเมืองเช่นที่กรุงเทพฯ เรียกว่าสกัดเหนือสกัดใต้ แต่เขาไม่
เรียกตัดตวันตกตัดตวันออกที่จะยืดยาว จึงเรียกตัดซ้ายตัดขวา แปล
ว่าขวาซ้ายของพระที่นั่งสุริยามรินทร์

ในการที่เชิญพระศพลงจากพระที่นั่งนั้น เชิญพระโกษฐ
ขึ้นตั้งบนเสลี่ยงเคลื่อนลงจากพระที่นั่งจักรวรรดิ แลมีคู่แห่ห้า
คู่มาตามประตูฝ่ายซ้าย ประตูฝ่ายซ้ายนี้แปลว่าประตูกำแพงพระที่
นั่งจักรวรรดิข้างเหนือเตียง จึงต้องหามมาแต่ด้วยเสลี่ยงมาขึ้น

พระยานุมาศสามคานซึ่งตั้งอยู่นอกประตูนั้น ถ้าหากว่าไม่มีกำแพง
คงจะเอาพระยานุมาศสามคานเข้าไปตั้งถึงเชิงบันไดพระที่นั่งจักรวรรดิ
เมื่อขนพระยานมาศสามคานแล้วจึงมิโยงโปรย แลเพิ่มค่าแห่
เปน ๓๐ คู่ แต่ไม่เชิญไปทางในกำแพงไปออกประตูตัด จะเปนด้วย
เหตุขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง มิติดประตูสกัดแห่งใดอยู่อีกฤๅคับแคบ
จึงเดินนอกกำแพง เข้าแผ่นดินเสด็จลงเกยขวาออกนอกกำแพง
ผ่านน่าพระที่นั่งจักรวรรดิตาม พระศพลงไปที่พระมหา พิไชยราชรถแล้ว
จึงกลับมาประทับพระที่นั่งจักรวรรดิเมื่อเดินกระบวนแห่

ทางเสด็จพระราชดำเนินออกพระเมรุนั้น ทรงพระราชยาน
ทองแห่พระกันภิรมย์ที่เกยฝ่ายขวา ไปออกประตูนครไชยแล้วไป
ตามฉนวนถึงพระเมรุทุก ๆ วัน วันแห่พระอัฐกลับ พระอัฐแห่มาทาง
นอกวัง เสด็จกลับทางฉนวนเข้าประตูนครไชยแล้วออกประตูฉนวน
ฝ่ายขวา คำที่เรียกว่าฉนวนฝ่ายขวานี้จึงทำให้เข้าใจว่าฉนวนนั้นเยื้อง
อยู่ข้างขวาพระที่นั่งจักรวรรดิ ไม่ได้ตรงออกมาจากพระราชวังจดประตู
หลังพระที่นั่งจักรวรรดิ คงจะมาข้างท้ายพระที่นั่งข้างทิศตวันตกเหมือน
ฉนวนออกพระที่นั่งสทไธสวรรย์ เมื่อไปตามฉนวนนี้แล้วเข้าประต
แสดงราม เปนประตูพระราชวังชั้นใน เช่นประตูราชสำราญ แต่พื้น
ที่วังกรุงเก่าตรงนั้นไม่ได้เปนที่ข้างใน เปนหมู่โรงแสงห้วยคลังเช่น
กล่าวมาแล้ว จึงไปออกประตูหลังพระคลังพิเศษ ประทับเกยลาที่
ฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ทรงพระดำเนินไปที่วิหารซึ่งจะบรรจุพระ
อัฐิ เปนพยานให้เห็นว่าไม่ได้ทรงพระเสลี่ยงในวัด ถึงในวันเลี่ยง

พระสามหาบรุ่งขึ้น เสด็จมาขึ้นขนานน้ำพระราชวังหลวงเสด็จทางฉนวนใหญ่ ออกฉนวนพระศรีสรรเพ็ชญ์เลี้ยวมาตามฉนวน คือเลี้ยวที่คลังวิเศษมาตามฉนวนนั้น คือฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดิ ประทับเกยข้างในไม่มีแห่พระอภิรุม แล้วจึงเสด็จขึ้นเกยขวาข้างน่า แล้วแห่เสด็จไปตามฉนวนออกประตูนครไชยถึงพระเมรุ เสด็จกลับก็มาหยุดที่พระที่นั่งจักรวรรดิเกยฝ่ายขวา แล้วจึงทรงพระเสลี่ยงจากเกยข้างในไปทอดพระเนตรโรงแสงสรรพยุทธ โรงแสงสรรพยุทธนี้คงอยู่ในหมู่เดียวกันกับคลังพิเศษ คือในระหว่างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์กับพระที่นั่งวิหารสมเด็จ ตวันออกฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ทอดพระเนตรแล้วจึงเสด็จไปตามฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้ว ไปตามฉนวนใหญ่ถึงขนานน้ำประจำท่าเสด็จกลับพระราชวังบวร ฯ ขอให้สาธยายฉนวนนี้ไว้ให้คล่องใจจะค้นอะไรได้อีกมาก

แต่ประตูนครไชยนั้น น่าจะไม่ใช่ประตูซ้ายพระที่นั่งจักรวรรดิเช่นประตูศักดิไชยสิทธิตามที่พระยาโบราณคเนนั้น เพราะเหตุว่าถ้าประตูนั้นเปนประตูนครไชย จะต้องกันฉนวนเลี้ยบริมนอกกำแพงไปส่วนที่ถนนแห่พระบรมศพ ในฉนวนแห่เสด็จดูไม่เข้าที่เลย แห่พระอัฐิกลับก็อย่างเดียวกัน ตามที่คิดเห็นในเรื่องที่กล่าวดูเหมือนว่า กำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ไม่ได้ออกไปถึงแนวกำแพงพระราชวังจะเปนทางซอก ๆ เช่นตั้งแต่ขวนกลางล้อมวังไปจนย่อมเผด็จดัยกรฤาถ้าจะให้ถูกทิศ ตั้งแต่ฉนวนท้ายพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ไปตามถนนสวนกุหลาบ นึกเสียว่าสวนกุหลาบเปนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ตรงไป

ถึงป้อมพิศาลสีมา ที่ตรงป้อมพิศาลสีมาที่กรุงเก่าไม่มีป้อมตรงนั้นจะเปนประตูนครไชย แล้วจึงกั้นฉนวนจากประตูนครไชยข้ามถนนไปวัดพระเชตพน ซึ่งต่างว่าเปนพระเมรุ ถึงประตูออกวัดพระเชตพนที่กรุงเทพ ฯ คือประตูวิจิตรบรรจง ก็เปนความคิดอย่างเดียวกัน เปนแต่เคลื่อนลงไปข้างตวันตกมากหน่อยหนึ่ง

เพราะฉนั้น ถ้าจะคิดว่ามีกำแพงนอกวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์อีกสักสายหนึ่งจะได้ฤๅไม่ได้ น่าจะตรวจดู คือชักแนวตั้งแต่มุขใต้น่าพระที่นั่งจักรวรรดิขึ้งตรงไปจะไปชนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ฤๅห่างกันเปนคนละแนว ถ้าเปนคนละแนวแล้วมีกำแพงวังอิกชั้นหนึ่งเปนแน่ แต่ที่จะถูกรื้อลงมากรุงเทพ ฯ เสียหมด ซึ่งไม่รื้อกำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เพราะมีศาลาแลวิหารใกล้เคียงอยู่มาก จะออกกลัวยาปเมื่อตรวจตราได้ยังไรอยากจะทราบ

อนึ่งท่าปรายนั้น เปนที่สงไสยว่าจะไม่ใช่ถนนน่าจักรวรรดิ เพราะเหตุว่าแห่พระอังคารมาจากพระเมรุแล้วไปเข้าในกำแพง มาตามหลังศาลาลูกขุนออกประตูท่าปราย จะเปนประตูซึ่งเขียนไว้ว่าเสาธงไชยในแผนที่กรมขนราชสีห์เสียดอกกระมัง แต่ไม่มีหลักอะไรยิ่งกว่านี้

จะได้คัดเรื่องหมายพระยรมศพนี้ส่งขึ้นไปให้ดูภายหลัง

พระราชทานพระยาโบราณบุรานุรักษ์

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๑ ๓๕